

P. Müller Péter

Színház és emlékezet

Zeusz az emlékezet istennőjével, Mnemoszünével nemzette a Múzsákat. Kilenc éjszakát töltöttek együtt, s a nász nyomán Mnemoszüné „kilenc egyforma természetű lányt szült, akik csak az éneklésre gondoltak, semmi egyébbe”.¹ A lányok közös elnevezésére a Múzsák szó mellett használtak egy másik kifejezést is, a Mneiait, amely Emlékezeteket jelent. Ily módon a művészetek és az emlékezet, ezen belül Thaleia (Thália) és Mnemoszüné a görög mitológiában hozzátartozók, rokonok. E nézet szerint az emlékezet hozta világra a színházat.

De a mitológia mond mást is. A Múzsák voltak azok, akik lehetővé tették, hogy az emberek képessé váljanak a felejtésre, amelynek megtestesítője a mitológiában Léthé. „Mesélik, és ez az enigma, hogy a boiótiai Trophónois jósdája közelében két forrás várt a látogatókra, és inniuk kellett egyikből is, másikból is, mind az emlékezet, mind a felejtés forrásából.”² Mnemoszüné és Léthé – és közöttük a Múzsák – együvé tartoznak, feltételezik egymást. A Múzsák anyja az emlékezet és lánya a felejtés. Hármójuk kapcsolata inherens viszony: benne foglaltatnak egymásban. Ahol emlékezet van, ott felejtés is van, s emlékezet és felejtés között válik jelenvalóvá a művészet. A görög mitológia mindezeket az istenségeket, mindezeket a tapasztalati tereket (emlékezet, felejtés, művészet) női természetűnek látja, ebben is az együvé tartozásunkat hangsúlyozva. Emlékezet és színház, Mnemoszüné és Thália: anya és lánya.

Az emlékezet nem mindenható, nem egyetemes. Természete szelektív, hatóköre viszonylagos. Miként Gadamer írja, „az emlékezet nem általában vett és bárminek számára való emlékezet. Bizonyos dolgok számára van emlékezetünk, mások számára nincs, van, amit meg akarunk őrizni az emlékezetünkben, mást viszont száműzni akarunk belőle. (...) A megőrzés és az emlékezés viszonyához hozzátartozik a felejtés, mely nem csupán hiány és fogyatékoság, hanem, ahogy Nietzsche hangsúlyozta, a szellem egyik életfeltétele. Csak a felejtés révén válik lehetővé a szellem teljes megújulása, az a képessége, hogy mindent friss szemmel nézzen, úgy, hogy a rég ismert sokrétű egységgé olvad össze az újonnan látottal. A „megőrzés” ugyanis kétértelmű. Mint emlékezet (mnémé) összefüggésben áll az emlékezéssel (anamnézis).”³

A színház kétféle értelemben is az emlékezetre épül. Egyfelől az antikvitásban a színházi előadások (ami belőlük fennmaradt, azok az ókori görög drámák) az emlékeztetés szerepét (is) játszották, újraszcenírozták a mitológia feszültségekkel teli jeleneteit. Másfelől ez a művészeti ág attól az időtől mindmáig arra a tevékenységre épül, hogy a színjátékosok emlékezetből reprodukálnak mozgást és szöveget az előadás során. Hogy milyen volt az antik drámaversenyeken egy-egy színházi előadás, arra a feledés homálya borult. A szövegek esetében is inkább beszélhetünk felejtésről, mint

emlékezetről, hiszen a bő egy évszázad (körülbelül i.e. 520-400) során bemutatott évi tizenkét színdarabból – az összesen több mint ezerkétszáz drámából – a jelen tudásunk szerint csupán harmincnégynek a teljes szövege hagyományozódott tovább napjainkig. Címe 525 antik görög tragédiának maradt fenn, s tudjuk, hogy csak Szophoklészről 130 drámát őriztek Alexandriában. Ezek az adatok azonban nem maguk a művek, hanem csupán számok és címek.

És noha e fennmaradt, az (írásos) emlékezetben megőrzött drámák a szövegbe fagyott színház példái, magáról a színházi műalkotásról csak igen közvetett módon tudósítanak, hiszen a megjelenítés hogyanját nem tartalmazzák. A megjelenítés mozzanatai ugyanis „(tűnékeny-változékony jellegűknél fogva) nem rögzíthetők, nem hagyományozhatók, s ily módon nem hozzáférhetők a történész számára. (...) Semmiképp sem vagyunk abban a helyzetben, hogy megvizsgáljuk azokat a performatív cselekvéseket, amelyekkel a Dionüszosz-színház, a Globe, a commedia dell'arte vagy Molière társulata vitte színre a szerepek identitását.”⁴ Az emlékezést még az sem segíti, ha tudjuk, hogy a 17. század elején az antik színház előadásainak rekonstrukciójára tett kísérletekből jött létre az opera. Azt ugyanis nem az emlékezet hozta létre, hanem a felejtés: az, hogy bő kétezer év során teljesen feledésbe merült az egykori tragédia-előadások mikéntje. Hasonlóképpen a felejtés érhető tetten Dante azon gesztusában is, hogy fő művét komédiának nevezi. Az ő korára ugyanis már elfelejtődött, hogy a komédia eredetileg, az antikvitásban színházi (drámai) műszó volt. Íme, emlékezet és felejtés összjátéka a színház(történet) közegében.

Noha a színházi előadás (mint műalkotás, a maga egyediségében) a korábbi évszázadokban mindörökké feledésbe merült, a színházi emlékezet nagyon sokat köszönhet az előadások közreműködőinek. Shakespeare esetében például azok a szövegek, amelyeket az utókor az ő drámáiként azonosít, elsősorban a színészek szereppéldányaiból, az előadások után, emlékezetből kerültek összeállításra, gyakran a színészek által. Ezek a drámák ily módon egy színházi előadás (és egy színházi gyakorlat) rögzítései (is). Az is közismert, hogy az első Shakespeare „összeszt”, az 1623-as fóliót a drámaköltő két színésztársa állította össze. Ők –még – emlékeztek. Azt a kompilátort viszont, aki az első *Hamlet*-kiadás szövegét készítette, többször cserbenhagyta a memóriája. Ez az 1603-as első kvartó a – csak az 1930-as években kanonizált – második kvartónak mintegy a felét tartalmazza, számos leegyszerűsítéssel és hibával. Benne a filozofikus részek meg vannak kurtítva, a szöveg lejegyzője csak a kulcsszavakra emlékszik, s a többi szövegrészt közhelyekkel tölti ki. Aki ezt a változatot lejegyezte, összeállította, az ismerte a mű cselekményét, és vélhetőleg felhasznált szerep- vagy sűgópéldányt, de nem volt a szöveg egészének birtokában. Shakespeare drámáinak fennmaradása arra is példa, hogy miként kapcsolódik össze a színház(történetben az emberi emlékezet személyes dimenziója az emlékezés intézményesült formáival.

Habár a színházi előadásról minden néző egyéni emlékeket őriz, az előadás folyamata kollektív befogadói helyzetben jön létre, amelynek az együttes élmény is szerves része. A színházi előadás hatástörténete egyesíti magában az egyéni és a kollektív

emlékezetet. Az áthagyományozódás, az egymásra következő emlékezetek láncolata először az alkotók oldaláról jön létre. Talán nincs még egy művészeti ág, amelynek történetében az egymást követő generációknak, esetenként a dinasztiáknak ekkora jelentősége volna. Az egyik első példa a színház családon belüli áthagyományozódására Szophoklész, akinek i.e. 406-ban bekövetkezett halála után az *Oidipusz Kolónoszbán* című utolsó drámáját azonos nevű unokája vitte színre (rendezte meg) i.e. 401-ben. A magyar hivatásos színjátszásban is sok-sok példája van ennek a sajátos emlékezetnek Egressy Gábortól és fiától a Latabárokig. Ebben a tovább öröklődésben, amely színjátszók esetében gesztusokat, intonációt, egyéb színészi eszközöket egyaránt tartalmaz, az alkotói munka szakmai eszközei és fogásai kerülnek átadásra, illetve elsajátításra. Ez a sokáig a családi közegben, a magánszférában megvalósuló áthagyományozódás a különböző színházi kultúrákban eltérő időpontokban kezd intézményesülni. Magyarországon a 19. század közepén kezdődik meg a színészképzés iskolai (tanodai) keretek közé vonása. A színházi tapasztalat átadásának – a megmutatás, a felidézés mellett – az egyik leggyakoribb eszköze a különféle színházi tárgyú történetek (élmények, emlékek) elbeszélése, e narratívák felhasználása. Ennek kapcsán ki kell térnünk a narrációnak az emlékezetben játszott szerepére, ami átvezet az alkotók személyes és családi emlékezetéből a befogadás és a kollektív emlékezet közegébe.

Az emlékezetkutatásban az elmúlt évtizedekben előtérbe került a kollektív emlékezet és a narratív jelleg vizsgálata, valamint az a kérdés, hogy a múltról tett kijelentések mennyiben tartoznak a fikció körébe. Mivel „a múlt eseményeit sem látni, sem hallani vagy érezni nem lehet, így valamennyi róluk megfogalmazott állításnak szélsőségesen indirekt eszközökre kell támaszkodnia”.⁵ A történettudományban Hayden White elemzése nyomán került előtérbe az a nézet, hogy a múltról tett (történelmi) beszámolók voltaképpen elbeszélések, s mint ilyenek tulajdonképpen fikciók. E nézet szerint a történetíró tevékenysége inkább irodalmi jellegű, semmint tudományos, mivel a történelmi narratívák tartalma „legalább annyira *kitalált*, mint amennyire *talált*”.⁶ Ugyanakkor David Carr tagadja a történetírói elbeszélés/narráció fiktív voltát. Az ő álláspontja szerint az emberi tapasztalatok maguk is narratív formájúak.⁷ E nézet szerint az egyéni tapasztalat és emlékezet, valamint a kollektív emlékezet is – természeténél fogva – narratív szerkezetű. Az emlékezet eleve értelemmel bírónak látja azt, amit a múltból felelevenít, mint ahogy a jelenre irányuló gondolkodás is ilyennek tekintti azt, amit tapasztal.⁸ Mint tudjuk, az emlékezet szelektív, a múltból mindig a jelen válogat. E válogatást pedig – egyéni és kollektív érdekek mentén – a jelen folyamatosan újra-rendezi, ezért tehát a múlt – bármilyen múlt – szakadatlanul változik.

Lefordítva a fentieket a színházművészet és színháztörténet közegére, a színháztörténeti emlékezet (legyen közeli vagy távoli) esetében azt tapasztaljuk, hogy szinte kizárólagos reprezentációs formája a narráció. Példák erre a tudományos igényű kézikönyvektől a színháztörténeti monográfiákon át a színészportrékig a legkülönfélébb műfajú írások. Az sem véletlen, hogy az elbeszélésformák közül a magyar színház(történet)i gyakorlatban a leggyakoribb típus az anekdota. Amely azonban

bármely színházi feladatkör betöltőjének állít is emléket, minduntalan összekeveri a magánembert és a művészt, sokszor nagyobb jelentőséget tulajdonítva a privát személynek, mint a megformált szerepnek, megkomponált előadásnak stb. Úgy tűnik, a narráció mint az emlékezés formája, legitimálja az ebben a keretben felidézett mozzanatok, implikálja a „szemtanú” hitelességét, amivel nem vetekedhet a tudományos igényű elemzés és az elméleti általánosítás, amennyiben lemond az elbeszélésről mint szövegszervezési módról.

A kis és nagy elbeszélések ugyanakkor legtöbbször nem arról szólnak, ami a voltaképpeni tárgyuk. A megidézés, az emlékezés nem a színházi műalkotást, nem az előadás(oka)t beszéli el, hanem valami közvetettet, valami másodlagost.

Amennyiben egy színházi (színész) anekdota egy előadásból meríti tárgyát, sok esetben éppen azt tematizálja, hogy miként hágtá át az elbeszélés „hőse” a műalkotás határait (többek között színészugratással, egy a műbe bele nem komponált – váratlan – helyzet megoldásával, a memória megfeneklésével stb.) A nagy elbeszélések pedig – legyen az Fischer-Lichtée, Simhandlé, Innes-é stb.⁹ – társadalomtörténetet, intézménytörténetet, élettörténetet (-rajzot), drámatörténetet kínálnak, a színházi előadások (vagyis a művek) története, illetve elemzése helyett. Ugyanis nemigen tehetnek mást, hiszen aminek az elemzés („elbeszélés”) voltaképpeni tárgyának kellene lennie, vagyis maga az előadás, az létrejöttének pillanatával el is enyészik.

Ha a színházi emlékezetíró mégis arra vállalkozik, hogy konkrét előadások sajátosságairól, lefolyásáról mondjon valamit, akkor kénytelen másodlagos forrásokhoz fordulni, és a kritikai távlat lehetősége nélkül készpénznek venni az egykori szemtanúk beszámolóit. Vagyis kénytelen mások emlékezetét (és elbeszélését) közvetlenül átvenni. Erre a módszerre vagy megoldásra számtalan példát találhatunk, s ha most ideidézünk két előadást, akkor csak reprodukáljuk az előttünk már sokak által gyakorolt gesztust.

Christopher Innes a 20. századi színháztörténetről szóló könyvében idézi W.B. Yeats beszámolóját az *Übű király* ősbemutatójáról. Eképpen: „Elmentem Alfred Jarry *Übű királyának* első előadására és (a barátom) elmagyarázta, hogy mi is történik a színpadon. A színészek olyanok, mintha bábuk, játékok, marionettek lennének, úgy szökdécselnek, mint a paprikajancsi, és azt kell látnom, hogy a főszereplő – aki valamiféle király – jogar gyanánt olyasmit hord magával, amivel mi a vécét szoktuk tisztítani.”¹⁰ Az idézet előtt Innes a szimbolista *drámáról*, illetve Jarry *darabjáról* ír, az idézet után pedig az ősbemutató *hatásáról*, a botrányról, illetve ismét csak a darabról. Magát a színházi előadást tehát Yeats kurta beszámolója idézi meg, amelynek autentikusságát némiképp árnyalja, hogy mivel Yeats nem tudott franciául, ezért percepciójában (miként arra utalás történik) mások magyarázatára (is) hagyatkozik. Amire tehát a Yeatstól vett idézet *emlékeztet*, az szétbogozhatatlan összjátéka annak, amit az elbeszélőnek (egykori nézőnek) elmagyaráztak, és amit ettől függetlenül ő maga érzékelt. A Lugné-Poe rendezte előadásról fennmaradt rövidke beszámoló (pontossága vagy pontatlansága, közvetlensége vagy közvetettsége dacára) fontos példája a színházi emlékezet intézményesülésének és az áthagyományozódás gyakorlatának. Annál

jelentősebb hitelesítő erő ugyanis, mint a személyes szemtanúság (a nézői jelenlét), valamint – ebben a példában – az emlékezőnek az (irodalom)történeti kánonban elfoglalt helye, aligha képzelhető el. Nyilván nem véletlen tehát, hogy a fenti Yeats-idézet a színháztörténeti tanulmányokban tovább vándorol.¹¹

A következő emlék nem színházi előadásról való, hanem egy egyetlen alkalommal megtartott „egyetemi előadásról”. Az előadóterem első sorában ülő Anais Nin a következőképpen emlékezik az 1933. április 6-án este 9-kor *A színház és a pestis* címmel tartott előadásra: „Szinte észrevétlenül kezdte bemutatni, milyen az, ha pestisben haldoklik az ember. Senki nem tudta pontosan megmondani, mikor kezdődött. Hogy előadását érzékletessé tegye, eljátszotta a gyötrelmet... Semmilyen szóval sem lehetne azonban leírni, hogy mit is játszott el Artaud a Sorbonne katedróján. (...) Arca eltorzult a gyötrelmetől, látni lehetett, amint a verejtéktől csapzottá válik a haja. Szeme tágra nyílt, izmai görcsbe rándultak, ujjai megmerevedtek. Az ember maga is azt érezte, hogy kiszárad és ég a torka, hogy fájdalmai vannak, lázas, belseje tüzel. Gyöttrődött. Sikoltzott. Önkívületi állapotba került. Eljátszotta saját halálát és keresztre feszíttetését.

Az emberek először elképedtek. Azután nevetni kezdtek. Mindenki nevetett! Pisszegték, füttyültek. Azután sorban távozni kezdtek, hangosan beszélve és tiltakozva. (...) De Artaud folytatta, amíg csak ki nem fogyott a szuszából. És ottmaradt a padlón. Azután, amikor barátai kis csapatát leszámítva kiürült a terem, egyenesen odajött hozzám, és megcsókolta a kezemet.”¹² A fenti beszámoló foglalkozik Artaud előadásával, annak a közönségre tett hatásával, valamint Artaud-nak és az emlékezőnek a kapcsolatával. E három tényező összefüggése kapcsán említést érdemel, hogy Nin kisasszony, akivel Artaud pár hónappal korábban ismerkedett meg, s akibe ekkor szerelmes volt, ebben az időben pszichoanalitikus tanulmányokat folytatott. Noha az emlékezés nem tartalmaz lélektani megállapítást, a szereplő (Artaud) magatartását leíró szöveg inkább egy távolságtartó megfigyelőé, egy diagnosztáé, semmint a közönség egyik tagjáé. Erre utal az is, hogy az elbeszélő a „szereplő” közönségre gyakorolt hatására, illetve a publikum magatartására éppúgy reflektál, mint az előadóéra. Csak a saját viszonya, reakciója, magatartása nem jelenik meg ebben a beszámolóban (ahogy az egy terapeuta számára egyszerre előírás és gyakorlat). Naplójában másutt azonban erről a viszonyról egyértelműen fogalmaz: „Hatalmas sajnálatot éreztem Artaud iránt, mert örökösen szenvedett. (...) Fizikailag képtelen voltam arra, hogy megérintsem, de szerettem a benne lakozó tüzet és géniust.”¹³ Akire és amire Nin kisasszony a fenti narratívában emlékezik és emlékeztet tehát, az egy ebből a viszonyból és nézőpontból megfogalmazott kép, amely nem a nézőé, nem a kritikuse, nem a baráté, nem a társ(alkotó)é, hanem az analitikus szempont alkalmazójáé. Vagyis bármennyire is színházi jellegű Artaud megnyilatkozása, a Nin-naplónak ez a részlete nem színházi emlékezet. Ennek ellenére, az „elbeszélés hőse” miatt, a színháztörténet ezt a szemtanúi beszámolót is eleven színházi emlékké avatja, amikor hivatkozik rá.¹⁴

Anais Nin naplója csak akkor emeltetett be a közös emlékezetbe, amikor a színház-

művészet és a drámairodalom néhány kiválósága (így Peter Brook, Jean Genet, Peter Weiss stb.) – már Artaud halála után – az ő elképzeléseinek írói-rendezői gyakorlatukba történő átültetésére törekedett. Így lett a kora színházában marginális szerepet játszó Artaud-ból – akinek ténykedése könnyen feledésbe merülhetett volna – az 1950-es, 60-as évek nyugat-európai színházművészetének egyik előfutára, akinek nézeteit és munkásságát a megsemmisítő felejtésből támasztotta fel a színháztörténeti emlékezet.

Az újraírt, újrakoncipiált múlt, az emlékezés konstruktív/alkotó jellege a színház esetében is érvényes. Annak dacára, hogy a látszat szerint a színház teljesen foglya a jelennek, s azon hiedelem ellenére, hogy a színházi értékrend (kánon) csakis a mindenkor jelenből eredeztethető és megítélhető. De épp Artaud példája mutatja és bizonyítja, hogy a színházművészetben egykor elfoglalt hely nem (feltétlenül) azonos az áthagyományozódás során betöltött pozícióval. Működik az emlékezet és felejtés közötti dinamika és dialektika.

Az áthagyományozódás (az újramondás, újraírás) fenti két esete (az *Übü király* és *A színház és a pestis* előadásról) az emlékezet intézményesülésének (és ezzel kanonizálásának) is példája, amelyek azt is jelzik, hogy az egyedi (nem kollektív) emlékezet döntő sajátossága annak viszonylagosságára és másodlagosságára. Yeats esetében a nyelv nem ismerete, Nin esetében a diagnosztikus nézőpont különössége. A színházi emlékezet döntő része feltehetőleg ilyen típusú – relatív és közvetett – elbeszélésekből áll, amelyekkel kapcsolatban azért nem vethető fel az autentikusság és inautentikusság kérdése, mert hiányzik mellőlük (mögülük) az a hiteles emlékezet, amellyel viszonyba lehetne őket állítani.

Felvethető azonban velük kapcsolatban az a kérdés, amely emlékezet mivoltukra irányul. Hiszen az újrafelhasználás egyre távolabbra juttatja ezeket az emlékeket a tényleges emlékezőktől, az egyéni emlékeztől, s így vitatható, hogy „lehet-e egyáltalán a messze múltba nyúló kulturális emlékezetet emlékezetnek nevezni. Halbwachs egyenesen eltorzult emlékezetnek nevezte a hagyományt, mert nélküli azt az eleve séget, amely az egyéni emlékezetek által fenntartott kollektív emlékezetre jellemző.”¹⁵ Az áthagyományozódás, újraírás, újramondás azonban (a fenti példákban is) minden esetben rekontextualizálja az adott elbeszélést, amely így sohasem egy múltbeli esemény (stb.) rekonstrukciója, önmagában való felidézése. Nem is lehet az, mivel „az emlékezés mindig válogat a múltban, s csak azt tartja meg, ami egy jelenben érvényes és releváns jelentést múltból származónak tud feltüntetni. A hagyományban adva lévő „emlék” eleve sége tehát nem közvetlenül a múltból ered, hanem a jelen sugározza át a múltba.”¹⁶

Az emlékezés lehetőségének korlátozott volta jól illusztrálható Jerzy Grotowski 1960-as évekbeli rendezéseinek azon vonásával, hogy a színházi előadásban extrém intimitásra való törekvés következtében a rendező radikálisan korlátozta a nézőszámot. *A Doktor Faustusban* (1963) ötven fő alatt volt a nézőszám, *Az állhatatos herceg* (1966) esetében legfeljebb harminc-negyven fő lehetett be a játékeretet övező fapa-

lánkon, az *Apocalypsis cum figuris* (1968) nézőszáma pedig egy-egy előadás alkalmával nem lehetett több huszonöt főnél. A lehetséges emlékezők számának ez a szélsőséges csökkenése nem korlátozza magát az emlékezést vagy annak intenzitását, csupán jobban láthatóvá teszi azt az evidenciát, hogy „az ember nem egyedül emlékezik, hanem mások emlékeinek segítségével, (...) a másoktól hallott elbeszéléseket saját emlékeiként kezeli.”¹⁷ A Grotowski-előadások kanonizálásában a nézőszámnak, a közvetlen szemtanúk és majdani emlékezők nagyságrendjének nem volt szerepe. Minél kisebb volt a közönség, annál inkább túlprezentált volt benne a szakmai néző. Akinek egyik dolga éppen az emlékezet intézményesítése, a kultúra kanonizálása.

E folyamat – a kanonizálás és intézményes(ített) emlékezés – egyik eszköze, a színházi előadás rögzítésének egyik lehetősége a kritika, mely a nyelv, pontosabban az írás közvetítésével próbál megragadni egy lényege szerint nem nyelvi produktumot. Noha vitatható, hogy vajon a nyelv mennyiben alkalmas a színházi előadás megörökítésére, a kritika ambíciója mindenesetre az, hogy ezt a szerepet betöltse. Ennek az aspirációnak a megvalósulása azonban igencsak kétséges a magyar színikritika esetében. Az ugyanis ebben a tekintetben (is) alapos megújításra szorul. Ugyanakkor „keserű paradoxon olyasvalaminek a reformjáról beszélni, ami – nincs. (...) Dramaturgiai méltatást adni a zszurnalisztikában mindennél könnyebb. Nem kell hozzá más, mint egy adag sztereotíp frázis. (...) A színészeti kritika a múlt (19. – PMP) században is, amikor még becsületes és jóhiszemű volt, és ma is, amikor már jórészt prostituálódott, és a hagyomány kedvéért nevezik „kritikának”, mindig olyanok kezébe volt letéve, akik általában nem tudtak ezzel a fegyverrel bánni, mert nem is tanulták meg a leírt szavak színészi szempontból való mérlegelését. Azt még belátták valahogy a zszurnalisztikában, hogy a zenéről csak zeneértő (...) mondhat véleményt, de azt sohasem akarták (és akarják) megérteni, hogy színészek játékát pedig csak olyan egyén képes méltatni, aki valamennyire otthonos a színészi alkotás műhelyitkaiban...”¹⁸ Németh Antal mindezt 1923-ban írta, *Színházi kritikánk reformjáról* című tanulmányában. A hazai kritikai állapotok sivárságát a némettel összevetve egy további megállapításra is jut, amely a színházi emlékezet megőrzése vagy eltűnése kapcsán igazán fontos. Így ír: „Aki a régi német színházi kritikát lapozgatja, megdöbbenve láthatja, hogy milyen rekonstruálhatóan hű és plasztikus leírását őrzik a nagy német aktorok alakításainak. Johann Franz Brockmann Hamletjéről például elevenebb képet rajzol Johann Friedrich Schink a XVIII. század utolsó negyedének elején, mint amennyit az összes magyar kritika mozaikjából Egressyéről összeállíthatunk. Monty Jacobs egész kötetre való ilyen elszórt mimográfiai töredéket gyűjtött össze német színészekről, a magyar kritikák sivár mezején viszont alig lelhető egy-egy szürke emlék, mely visszaidézné a kárpit legördültével a semmibe foszlott múltat.”¹⁹ A technikai rögzítés előtti időkből különösen fontos (volna) az előadásokra vonatkozó leírásoknak mint tárgyiasult emlékeknek a szerepe, hiszen ezek révén lehet(ne) visszakövetkeztetni a színházi műalkotás sajátosságaira, a színészi alakítások mikéntjére. Ahol azonban a kritika

nem tudja betölteni ezt a szerepet, ahol az előadás leírására és elemzésére nem kerül sor, ott a kritika emlékezeti szerepe parciális, és gyakran még a színlapok informatív értékét sem éri el.

A színházi emlékezet különös és sajátos módon van kiszolgáltatva a kultúra közvetítésére alkalmas technikai eszközöknek. Ily módon a jelenből a múltba sugárzott „emlékek” játékba kerülésében meghatározó szerepet töltenek be az olyan közvetítő és megőrkítő eszközök, mint a nyomtatás, a fényképezés, a hang- és képrögzítés, a digitalizálás stb. A színház társadalmi szerepváltozása, a technikai fejlődés minden korszakban hatással volt/van a színházi emlékezetre, arra, hogy egy-egy kor társadalmi mit tartott érdemesnek a megőrkítésre, és hogy ehhez milyen eszközök álltak rendelkezésre. Az áthagyományozásban és az emlékezet működtetésében az alkotó művész, a közönség és a közvetítő intézmények (bennük a nyomtatott sajtó, az elektronikus média, a kritika, az oktatás, a közgyűjtemények stb.) eltérő szerepet játszottak. Ebben az eltérő szerepben is közös azonban az, hogy a folyamat nem egyszerű akkumulálódásként írható le, mivel „a kulturális emlékezet a hagyomány kánonok szerinti kiválogatásával, ennek nyomán keletkezik, ami viszont részleges hagyományvesztést idéz elő”,²⁰ vagyis az emlékezeti kiválasztódás együtt mozog a felejtésben megnyilvánuló kizáródással.

A technikai eszközök nemcsak a rögzítés (megőrkítés) módját, hanem annak tartalmát is meghatározzák, a mit és a hogyan kereteit egyszerre jelölik ki. A fényképezés például kirekeszt mindent az előadás hangzó világából, míg a hangrögzítés a színházi produkció képi világát teszi zárójelbe. A technikai rögzítés lehetőségeinek sorában a fényképezés – az objektív révén – a megőrkítés valóságosságának, hitelességének látszatát teremtette meg. Mindez a színházi fényképezés első időszakában (a 20. század derekáig) azért volt látszat, mert ekkor a színházi fotó nem a színházban készült, hanem a műteremben. A színész hosszú beállítás nyomán felvette szerepe jellegzetes pózát, gesztusát; a társulat beállt a színdarab egy látványos jelenetébe, állóképet hozott létre az előadás valamely részletéből. E jóhiszemű „manipuláció” oka a technika körülményessége és lassúsága volt, hiszen magnéziumfényvel nem lehetett egy éppen zajló előadásról pillanatképet készíteni. (Ez a műtermi gyakorlat a filmhíradók „haditudósításaival” rokon, melyeket nem a hadszíntéren, hanem a hátszágban forgattak.) Az objektivitás látszatát keltette a képkivágás és a színpadnyílás analógiája is, ha azonban színházi fotókat vizsgálunk, alig-alig fogunk olyat találni, amely a színpadnyílás „totálképét” reprodukálná. A fotó egyedisége a képkivágásban is egyedi beállításokat, nézőpontokat keres, nem pedig valamiféle „átlagos” képkivágásokat kínál.

A hangrögzítés vetette fel először a színházi produkció kapcsán az élő előadás és a felvett (rögzített) előadás megkülönböztetésének a kérdését. Az a tény, hogy a színházi előadás „élőben” zajlik mindaddig reflektálatlanul maradt, amíg létre nem jött a – nem a tudósítás, hanem az áttételeesség értelmében vett – közvetítésnek a jelensége, illetve tapasztalata. A lemezre vagy szalagra felvett színházi produkciók meghallgatá-

sa esetében teljesen nyilvánvaló volt, hogy nem élőben zajló előadásról van szó. Ebben az esetben ugyanis a hallgató helyezte el a lejátszón a lemezt vagy a szalagot. A rádióközvetítés megjelenésével azonban ez a fajta befogadói kontroll nem volt jelen, és a színházi előadás hallgatása során eldönthetetlen maradt, hogy egy éppen most zajló előadásról vagy pedig egy hangfelvételen rögzített produkcióról van-e szó.²¹ Az oxfordi angol szótár először 1934-ben szerepeltette az „élő(ben)” címszót, és a következő definíciókat adta: „Olyan előadás, melyet a létrejöttével egy időben hallunk vagy látunk, szemben azzal, amelyet filmen, szalagon, stb. rögzítettek.”

A képi rögzítés a különféle kameraállásokkal, a többkamerás felvételek esetében a vágásokkal, nézőpontok váltogatásával ugyancsak problematikusá teszi a színházi előadás műfaji vonásainak, illetve a róla készült (képi) dokumentálásnak, megörökítésének a kapcsolatát. A közeg, a médium megváltozásával, a kontextus módosulásával újfent felvetődik az a kérdés, hogy a szalagon, lemezen (cd-n) rögzített, megörökített dolog (folyamat, információ) mennyiben tekinthető a színházi előadás valamiféle reprodukciójának, illetve a sokszorosított változat milyen kapcsolatban áll az eredetivel. Bármilyen precíz és fejlett is a technika, a rögzítés lényege szerint közvetítés: a maga közvetlenségében megmutatkozó és megtapasztalható színházi előadás helyére egy közvetett, másodkézből való produktum kerül, mely bármilyen szoros kapcsolatban áll is „az eredetivel”, mégsem az. A technika szerepe az emlékezésben nem írja fölül vagy nem váltja ki a közvetlen személyes vagy kollektív emlékezetet. Nem teheti, mert nem fér hozzá a bensőhöz, a szubjektumhoz, nem fér hozzá az élményhez. „Mindannyian tudjuk, hogy létezik külső és belső tapasztalat, olyan tapasztalat, amely átadható a nyelv közvetítésével, s olyan, amely kisiklik a beszéd elől. Vagy – másképp fogalmazva – létezik olyan tapasztalat, amely átadható, s létezik egy másféle, amely a test tudása vagy emlékezete.”²² A testemlékezet Jan Kott által említett példái – az orgazmus és a halál – mellett ilyen tapasztalat a művészi élmény, az a fiziológiai, zsigerekig ható, nem artikulálható tudás, mely meghaladhatatlan, felülírhatatlan alapja a színházi emlékezetnek.

A színházművészetre különösképpen érvényesek Paul de Mannek a művészet emlékezeti jellegéről írott sorai. A színház kapcsán nemcsak az eredet vész a soha meg nem található múlt kódébe, nemcsak a nyomok eltűnése okozza az amnéziát, hanem a művészeti ágak az a sajátossága is, hogy más művészeti ágakkal szemben (lásd irodalom, képzőművészet, zene, film) maga a műalkotás nem reprodukálható, nem sokszorosítható, nem ismételhető, nem tudja túlélni saját létrejöttének jelenét. „Amennyiben a művészet paradigmája szerint inkább gondolkodás, mint észlelés, inkább jel, mint szimbólum, inkább írás, mint festészet vagy zene, annyiban inkább memorizálás, mint visszaemlékezés. Mint ilyen, valójában egy olyan múlthoz tartozik, amit Proust szavaival, sohasem lehet megtalálni, sohasem lehet *trouvée*. A művészet radikális értelemben „a múlté”, amennyiben a memorizáláshoz hasonlóan, örökre maga mögött hagyja a tapasztalat interiorizációját.”²³ Ha a színház forrása az emlékezet, ha az előadás lényege szerint (kép)írás, akkor a színházi műalkotás úgy

foglya a jelennek, hogy mindörökké magára ölti a múltat. Azt a múltat, amelyet soha sem lehet megtalálni, de amelyet folytonosan lehet, és szakadatlanul muszáj keresni.

Jegyzetek

- 1 Kerényi Károly: *Görög mitológia*, Gondolat Könyvkiadó, 1977, 72.o.
- 2 Jacques Derrida: *Mémoires*. Paul de Man számára, Jászöveg Könyvek, 1998, 65.o.
- 3 Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*, Gondolat Könyvkiadó, 1984, 35.o.
- 4 Erika Fischer-Lichte: *A dráma története*, Jelenkor Kiadó (Pécs) 2001, 13-14.o.
- 5 David Carr: *A történelem realitása*, in: *Narratívák 3.* szerk.: Thomka Beáta, Kijárat Kiadó, 1999, 69.o.
- 6 Hayden White: *A történelem terhe*, Századvég Kiadó, 1997.
- 7 Lásd Carr i.m.
- 8 S. Varga Pál: *A nemzet mint szimbolikus értelemvilág. Bevezetés a nemzeti irodalom 19. századi fogalmainak tanulmányozásához = Alföld*, 2002.5. szám, 45.o.
- 9 Erika Fischer-Lichte i.m.; Peter Simhandl: *Színháztörténet*, Helikon, 1998; Christopher Innes: *Avant Garde Theatre 1892-1992*, London and New York, Routledge, 1993.
- 10 Idézi Innes i.m. 22.o.; eredeti: W.B. Yeats: *Autobiographies*, London, Macmillan, 1955, 348-349.o.
- 11 Egyik legutóbbi felbukkanása: *Jákfalvi Magdolna: Alak – figura – perszonázs*, Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001, 70.o.; és magam is idéztem már részletét: P. Müller Péter: *Termékeny félreértések a távol-keleti színház európai recepciójában*, in: *In honorem Bécsy Tamás 70*, Reflex (Zalaegerszeg) 1998, 82.o.
- 12 Idézi Földényi F. László: *Antonin Artaud halálos színháza*, in: *uő: A túlsó parton*, Jelenkor Kiadó (Pécs) 1990, 228-229.o.
- 13 Idézi Martin Esslin: *Artaud*, London, Fontana, 1976, 38.o.
- 14 *Mint teszi azt – többek között – Esslin és Földényi*.
- 15 S. Varga Pál i.m. 46.o.
- 16 *uo.*
- 17 Paul Ricoeur: *Emlékezet – felejtés – történelem*, in: *Narratívák 3. i.m.* 55.o.
- 18 Németh Antal: *Új színházat!*, Múzsák Közművelődési Kiadó, 1988, 44-45.o.
- 19 *ua.* 48.o.
- 20 Gyáni Gábor: *Kánon és emlékezet = Élet és Irodalom*, 2002. 1.szám, 9.o.
- 21 Philip Auslander: *Live from Cyberspace = Performing Arts Journal*, 2002 (70), 16-17.o.
- 22 Jan Kott: *Testemlékezet*, in: *uő: A lehetetlen színház vége*, Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 1997, 498.o.
- 23 Paul de Mant idézi Derrida i.m. 84.o.

Vajda Kornél

Illyés Gyula – kultúránk új évezredében

Illyés Gyula a magyar irodalom, elsősorban természetesen a magyar költészet kanonizált nagysága. Már igen fiatalon a legjobbak közé számított; atyai barátja, az egy nemzedékkel idősebb Babits Mihály – aki pedig igen kényes volt ízlésére – az utána következők legjobbjai közt jelölte ki helyét, nemzedékében is mindenkor az elsők közt tartották számon. Ám igazi rangját, képletes és valóságos első helyét a hatvanas években nyerte el és tartotta meg – haláláig, sőt valamivel korábban is. Nemcsak a hivatalosság (három Kossuth-díj), de a „szakma” is primus inter paresként értékelte, és ennek számos jelét adta minden lehetséges és szóba jöhető fórum is. Csak néhányat említenék, nem is épp a legfeltűnőbbeket, ám azért mélységesen jellemzőket is: iskolai tankönyvekben való képviselése az élő költők közül évtizedeken át az elvitathatatlan vezető poszt volt. (Irodalomkönyvekben csakúgy, mint a szöveggyűjteményekben.) De amikor pl. megjelent az élő magyar költészetet bemutató, reprezentatívnak szánt *Miért szép?* kötet, abban is a legtöbb verssel ő szerepelt, és ezt a helyét sem a kritika, sem a közvélemény nem vitatta el, egyszerre volt hivatalos és nem hivatalos, a kultúrpolitika által is, a – persze többé-kevésbé rejtett, rejtőzködő, élőbeszédben azonban nagyonis virulens, irodalmi-szakmai körökben nyíltan vállalt – ellenzék által is megsüvegelt nagyság, nemzeti intézmény. A Pándi Pál-, Király István-féle irodalmi pártideológusok a főcsapást, főirányt jelző Petőfi-Ady-József Attila- „vonalhoz” hozzátehettek és tették is negyedikként Illyés nevét, de az irodalmi ellenzék is inkább csak azon vitatkozott, hogy Illyés-király mellett-alatt ki a „herceg”, vajon Nagy László-é, vagy valaki más (mondjuk Csoóri). Méltatói – teljes joggal – olyanféle „vezéregyéniségnek”, gurunak, szimbolikus figurának (a terminus technicusok még sokáig sorolhatóak lennének) tekintették, mondták és írták, mint Kodály Zoltánt. Sem Lukács György, sem Németh László, sem senki más az élők közül ilyen, ekkora ranggal, tekintéllyel, presztízzsel nem rendelkezett. És a hazai rangot, tekintélyt, presztízst „visszaigazolta” a külföld is. Nem volt ismertebb, elismertebb, megsüvegeltebb költő nála más hazánkban, és korántsem csupán az általa személyes kötődések révén is mintegy második hazának tekinthető Franciaországban, de szerte a világban. A magyar költészetet bemutató külföldi antológiák szinte minden darabja tanúsítja, tanúsíthatja ezt. Nemzeti intézmény volt Illyés, és nemzeti intézményként engedhetett meg magának olyan gesztusokat, lépéseket, akciókat is, amelyeket más soha, semmiképp. Francia kapcsolataival, azzal, hogy ha kell, ha kényszerítik, világbotrányt csap, mert csaphat, zsarolta, zsarolhatta Aczélt, tán még Kádár Jánost is (akivel tegeződött); szavai, megnyilatkozásai diplomáciai jegyzékek sokaságát váltották ki (pl. román vonatkozásban). Szóval költőfejedelem volt, talán úgy és annyira, mint soha senki

a magyar irodalomban. És ezt a rangot olyan életmű támasztotta alá, olyan hatalmas költői, írói, drámaírói, esszéista és publicista, valamint műfordítói oeuvre, amelyet talán nem túlzás Goethe-nek nevezni mind gazdagságát, mind sokoldalúságát, mind – talán – klasszicitását, ha persze, tegyük hozzá gyorsan, nem is világirodalmi vagy esztétikai rangját tekintve. Ez az oeuvre adta, kínálta, teremtette meg azt a magaslatot, ez adta azt a bázist, amelyen, amelyről Illyés nemzetéhez, vagy annak akkori vezetőihez, a világhoz szólhatott, általa egzisztenciális fontosságúnak érzett, tekintett, tudott ügyekben, a magyarság sorskérdéseiben.

És azután meghalt. Említettük, halála után egy ideig, nem sokáig, rangja elvitathatatlan volt, kikezdehetetlennek tűnő. És nem is kezdte ki senki. Ám a rang, a tekintély, a presztízs – a mából visszanezve szinte hallhatatlan gyorsasággal – megkopott, eltűnt, csaknem semmivé lett. Nem támadások, nem vehemens kritikák, nem az irodalmi kanonizáció műveletei okán-révén. Inkább valahogy úgy, mint kedves drámájában, *Az ember tragédiájában* (egyszer azt vallotta, hogy tizenhét példánya van belőle, annyiszor kellett megvennie, mivel hatalmas és persze áttekinthetetlen könyvtárban épp akkor nem találta az előző vagy bármelyik példányt) a fáraó híre-neve: „nem a mennyrázó fergeteg, Nem bömbölő földindulás cselekszi, Csak gyöngye szellő, mely körülenyelg”. Neve persze ma is főfejezet az irodalomtörténetekben, művei ma is kötelező olvasmányok, tud róla az is, aki banaúzus az irodalomban, ám – úgy tűnik – nem olvassák, műveit nem ismerik, a kritikai-irodalomtörténeti jellemzések-elemzések egyre több távolságtartásról (néha nem is rejtett fanyalgásról) tanúskodnak, a vájt fülű értők, a divatokra olyigen érzékeny sznobok és kékharisnyák (és minél inkább tájékozottak, annál inkább) már csak vállat vonnak neve hallatán.

Úgy vélem, szükség e jelenség okait számba vennünk, ha valóban felelni kívánunk a kérdésre, van-e, lehet-e, szükséges-e egy Illyés-reneszánsz, ha megállapítani szeretnénk aktuális-e (és miért és miben és mennyire) Illyés, az illyési oeuvre, ha érdemben szólni akarunk arról, „kortársunk-e Illyés Gyula?”, ha vállaljuk a címet: „Illyés Gyula – kultúránk új évezredében”. Ez a számbavétel nem lehet kíméletes, sőt inkább – ha kell – a kegyeletsértést is vállalnia kell. Épp a kiküzdendő válasz érdekében. Miért avult el hát Illyés? Miért haloványult el (mint mondtuk szinte a semmiségig) híre, neve, rangja, presztízse? A válasz sokrétű, sokszálú. Egyenként vennénk a motívumokat, okokat, lehetséges indokokat számba, hogy azután – az lesz aztán az élvezetes munka – az ellenükben ható, hatható erőket sorjáztathassuk. Már ha sikerül.

Az első ok fölötté banális, szinte már szánalmas is. Közhelyszerűségében is van azonban igazság. A minden irodalmi-művészeti nagyság közvetlen utókorának örök-állandó jellemzőjéről van szó. Az árnyékba, félárnyékba kerülésről. A divat érc-törvényéről. Nem szükség a példákat sorolni, túl sok van belőlük. A közvetlen utókor kegyetlenül, kegyeletlenül hűtlen, a tegnapi nagyság már nem az, a tegnapelőtti vagy még régebbi igen, vagy majdnem mindig igen. Illyéssel hát, e „törvény” szerint, csak az történt, ami mindig, mindenkivel meggesik. Ezért aztán a dologgal nem is érdemes foglalkozni, az idő megoldja a problémát. Csak ki kell várni. Nem hisszük. Már csak azért sem, mert számos más okot is előszámolhatunk a jelenség magyarázatára. Mondhatnánk azt is,

hogyan – ez is ősi közhely – a kortársak számára (hisz végül az irodalom nem az irodalomtörténészek számára születik és egzisztál) a mai, az élő irodalom a fontos, az elsőrendű. Mindig a kortárs alkotókkal kell megküzdenie legelőször is az olvasónak, ez a kortárs irodalom pedig éppen elég leckét ad fel, éppen elég problémát kínál, éppen eléggé lefoglal minden irodalomra fordítható energiát és kapacitást, hogyszem olyan „régiekre” is futná kedvből-időből-erőből, mint Illyés. Lehet, valóban így van, de oly sok okunk van még, haladjunk tovább! Vannak – mondják – olyan elemei az illyési tematikának, amelyek jócskán elavultak. Lehet, annak idején fontosak voltak, aktuálisak, lényegre mutatók, ám mára elévültek, redundánsokká váltak, holt terhet képeznek. Az a szegénység, ami ellen, vagy aminek nevében, érdekében Illyés szólott volt, ma már nincsen. Nincs az a parasztság, az a nyomor, az a világ; a versek, prózák, cikkek, drámák, amelyek erről szólnak, már csak dokumentumok, történelmi jellegűek, nem élők, nem – közvetlenül – hozzánk szólók, ránk tartozók. De elévült, múlttá vált az a költői modell, az a poétika, az a költői tartás is, amely olyigen jellemző Illyésre. Nem a vallomós, az életrajzi, a személyes, a személyiséget előtérbe állító, megnyilvánító-kinyilvánító vers ma a korszerű, hanem az objektív líra, a személytelenség, az önmagát író szöveg, az intertextuális alkotás, a szövegközöttség. Nem a hozzánk szóló, hanem a velünk párbeszédre lépő, nem a versbeszédén túl is kitapintható egyéniség, hanem a szövegbe kódolt, a szövegbe veszett, abban eltűnő lírai „én” a modellérvényű. Az irodalmi alaphármasból valaha az alkotó volt a főszereplő (az irodalomtörténetek az ő életrajzával foglalkoztak), később a mű került a centrumba (azt elemezte mindenki), ma az olvasó a főszereplő, az ő olvasata a lényeg, és ennek az olvasatnak, az olvasónak mint több mint társszerzőnek az illyési szöveg, az illyési vers és próza fölötte ellenáll. Egy régi (tehát avult) paradigmát képvisel. De Illyés ellen szól, az ő pozícióját gyengíti-érvényteleníti e líra hangsúlyozottan közösségi jellege, közösségre vonatkoztatottsága, javító-nevelő szándéka, ha még oly rejtetten is megnyilvánuló, de mégis mindenkor kitapintható gyakorlatra irányultsága, felszólításai, profetikussága. Ugyanezen érv variánsa a nemzeti költészet, a nemzeti költő avíttóságára való utalás, a nemzeti költő-prófeta szerep lehetőségének (nem is szólva kívánatosságáról) tagadása. Nem véletlen, mondják, hogy Ady ellenében (aki korántsem él az ifjú szívekben) Kosztolányi vált a népszerűvé, hogy nem Móricz, hanem Krúdy (vagy épp Márai) a modell és a valóban olvasott szerző. Illyés épp a rossz (rég, meghaladott paradigma) oldalán áll, kihullhat hát rostáján az időnek. Ugyanezen érvkészlet filozofikusabb válfaja szerint Illyés verseiben ritkán kap hangot a létszemléleti eredetű kétely, Illyés nem érzékeli a századvég-századelő megváltozott metafizikai stílusát, értékbiztonsága szemben áll a „modernség/posztmodernség alaptapasztalatával”, ő még tud és akar választani és döntené jó és rossz, igaz és hamis, szent és profán (stb, stb, stb.) között, horizontja tehát egy avult ontológiára és axiológiára építő beszélő, és nincs az a gadameri horizontösszeolvadás, amely ezt a horizontot a miénkbe tehetné. És Illyés ellen szólnak a szociológiai vizsgálódások által kimutatott trendek is. A proletár reneszánsz (Hankiss Elemér terminusa) korának, emberének értéktáblái mindenben ellentétesek az illyési normákkal-követelményekkel-parancsolatokkal, az

önkitaljesítés nem árulhat egy gyékényen a szolgálattal, a gyönyörelv a kötelesség-teljesítés kategorikus imperatívuszával, a fogyasztó-vásárlói psziché a munkálkodóéval (stb.).

De persze nemcsak ilyen fennkölt, filozofikus-szociologikus, metafizikai és poétikai érvek sorjáznak és sorjáztathatók Illyés ellen, ellenében. Jóval kevesebbet nyomnak ugyan a latban, de – úgy hiszem – tetemesen hozzájárultak, hozzájárulnak az illyési modell, az illyési költészet értékevalválásához, értékvesztéséhez azok az „érvek”, amelyek Illyés személyét, integer valóját érintik. Ezek régi keletűek, jószerivel végigkísérték Illyés egész pályáját (attól kezdve, hogy egy nagy kortársa füstszerűnek, megfoghatatlanul gomolygónak nevezte-írta le, azon át, hogy Horváth Márton „a kivárás ravasz prófétája”-ként aposztrofálta, el egészen a kassági „gatyás” jelzőig), de manapság új veretet és hangsúlyt kaptak. Immár nem az számít, hogy Révai és Rákosi révén mentette Szabó Lőrincet és Németh Lászlót, hogy a már említett zsarolás eszközkészletével szólt, tett, hatott a határon túli magyarság érdekében, hanem inkább az, hogy – ugye – tárgyalt Révaival, Rákosival, puszipajtás viszonyban volt Aczéllal, pertu Kádárral stb. Maga Illyés szolgáltatott adalékokat bőségesen ilyesféle meggondolásokhoz naplójegyzeteiben. De anekdoták is teremttek szép számmal e nemben. (Az egyik legkedvesebb: Egy emigráns magyar, híres ember kérdezi Illyést, annak villája teraszán: Aztán miféle ember ez a Kádár? A válasz: Hát láthatod, itt él közöttünk – mutat Illyés a valóban vele szomszédos Kádár-villa felé.) Hogy az ilyesféle „meggondolások” nem a rangemelést, a rangtartást erősítik, nyilvánvaló.

Mint látható, mázsás hegytömbök nyomják, takarják az illyési életművet, meggondolások, érvek, világ- és hazai tendenciák sokasága gördít akadályt érvényesülése elé, hatalmas erők dolgoznak ellene. E nyomás, fedés, akadálytömeg adalékai bizonyonnyal sorolhatók lennének még, ám nem lehet célunk a teljességre törekvés. Inkább kellene figyelmünket arra fordítani, vajon vannak-e, lehetnek-e, működnek-e ellenerők, ellentendenciák, az oeuvre mellett szóló, ható erők, érvek, megfontolások. Úgy tetszik, nem kevés ilyenre lelhetünk. Igyekezzünk ezúttal őket számba venni.

Az első mindjárt ennek az életműnek, ennek a versek, drámák, esszék, műfajilag nehezen besorolható-meghatározható prózák hatalmas konglomerátumából, halmozából álló oeuvre-nek az esztétikai súlya, rangja, tökélye. Mert – megengedve – egyelőre –, hogy ez az életmű számos elemében elavult, korszerűtlen, egy régebbi, régi, elmúlt vagy elmúlóban lévő korszakhoz, „világállapothoz” kötődik, azért immanens esztétikuma, klasszicitása, tán nem túlzás a szó, mozarti jellege azért tagadhatatlan. Átütő erejű és minden esztétikailag fogékony olvasó számára priméren, elemi erővel feltoluló élmény e költészet. Annak modalitásbéli gazdagsága, amely a bravúriáktól a csendes, szinte Arany János-i önirónikus költői jegyzetekig, az epikolírai kompozícióktól az egynemű, egyetlen hangtestű dalokig, a bonyolult intellektusú, filozofémák sokaságával operáló művektől a gnómákig és enigmákig, az archetipikus szimbólumokra épülő-építő, látomásos-szürrealisztikus versektől a prózaian szikár, a szavak litterális szemantikájának hallhatatlan nyomatékot adó művekig, a groteszk-abszurd-avantgárd, provokáló lírától az érzelmi telítettségű, páratlan zeneiségű, szívszorítóan

törékeny vallomásosságú alkotásokig terjed, és épp csak felvillanhattunk valamit ebből a gazdagságból, ebből a szinte kimeríthetetlennek látszó skálászélességből. Az olyan költemények, mint a *Halott leány*, *Novemberi ég alatt*, *A ház végén ülök*, *Derűs öreg*, *Megered az eső*, *Három öreg*, *Ifjúság*, *Téli búcsú*, *Apám halálára*, *Fölkél a szél*, *Nem menekülhetsz*, *Rigómező*, *A kacsalábonforgó vár*, *Haza a magasban*, *Csönd*, *Fecskék*, *Hajlik a nyír*, *Csillagok*, *Rajz*, *eltépésre*, *Könny közt remény*, *Élő szobor* és megannyi, felsorolhatatlanul sok verse mindenkor a legszebb, legteltebb esztétikumú magyar költemények közé fognak számítani, és nem lehet igazi irodalmi műveltségről szólni, nem lehet a magyar irodalomban otthon lenni ismeretük, számontartásuk, belső, intenzív elsajátításuk nélkül. Mindez szinte köztudalom, banalitás. Ám a (posztmodern) szemafor mégis tilosra van állítva, mint fentebb láthattuk. De vajon jól láttuk-e? Nézzünk a szemébe néhány fentebb elsorolt-fölsorolt nehézségnek!

Ami az intertextualitást, szövegeközöttséget illeti, nehéz arra nem gondolni, hogy valami végzetes vakság verte meg azokat, akik épp e nemben, épp e térrénumon kicsinyelték le az illyési lírát. Hisz – és ez a modalitásbéli gazdagságból is következik, annak is az indexe – Illyés versnyelvébe, versbeszédébe emelte a magyar líra csaknem valamennyi nagy, kanonikus versmenetét, versgrammatikáját. Berzsenyis, vörösmartys, füstmilános ódaiság, csokonais, petőfis, kosztolányis áttetsző világosság, kassákos konok egyirányúság, babitsos filozófiai-metafizikai töltés (stb.) mind rendre feltalálható Illyésnél, és mindegyik versváfaj, mindegyik versbeszéd áll neki, mindegyikben igazán otthon van, mindegyikre képes rájátszani, alludálni, mindegyiket képes újraformálni, magához, a magáéhoz hasonítani. Nemhogy tudatlanra venné, nemhogy kimaradt volna belőle, inkább talán nagyon is elmerült a szövegeközöttségben, az intertextuális utalásrendszerben és hálóban, talán épp azért nem vevődik ez észre, talán épp azért nem szembeszökő sokaknak, mert annyira jelen van, annyira mindeütt ott látható, annyira át-meg átszövi, átjárja az egész életművet.

Az persze tény, hogy Illyés lírájának a főhőse, a domináns pólusa, eleme a költőszemélyiség, és persze igaz az is, hogy az illyési líra – legalább egy igen széles metszetében – vallomásos, önéletrajzi, önbemutató (stb.). De vajon a személytelenség, az objektív líra, az önmagát író, generáló szöveg az egyedül üdvözítő-é? Vajon a személyesség, a nyomatékosított vallomásosság egyedül és kizárólag a régi és/vagy a kései modernség – meghaladott, időben lejárt – jellemzője-é? Vajon a posztmodern, új érzékenység nem a személyesség egy más, tán nem is rejtettebb, de másféle megnyilvánulása-é? Ha a költészet (legalább a magyar) nem erről látszik tanúskodni (de például, ha jól értem, a német és a francia annál inkább), a (posztmodern) regény mindenképp. Gondoljunk csak Esterházy vagy Nádas modellértékű regényeire, Kertész prózájára, Spiró szöveghalmazaira, hogy csak néhány igazán szembeötlő példát vegyünk. Az illyési személyiségközpontú, személyiségmegnyilvánító, személyiségcentrikus költészet nézhető – és milyen természetességgel, mennyire spontánul adódóan – az új érzékenység oldaláról, szempontrendszerre, horizontja felől is. Épp csak át kell tennünk magunkat egy másféle koordinátarendszerbe, amely éppúgy értelmes és éppoly jó tájolóást tesz lehetővé, mint a korábbiak, épp csak mást és más-

ként ugrat, emel ki a már ismertnek vélt költői korpuszból. (És – próbáljuk meg! – ez a nézőpont legalább annyi értékre nyithatja rá a szemünket, mint a hagyományosabbak, és csak komplexebbé, telítettebbé, gazdagabbá teszi a versszöveget. Mindez persze csak utalás, csak röpké rámutatás, csak egy lehetőség, egy nézőpont, egy horizont jelzése, valószínűsítése. De manapság, amikor egyre gyarapodnak az Arany János, sőt Petőfi posztmodernitását be- és kimutató monográfiák és értekezések, éppen nem tűnik a fenti megfontolás erőltetettnek, hajánál fogva megragadottnak. Ám – láttuk – az illyési oeuvre ellenében nem csak, sőt talán nem is főleg esztétikai, poétikai érvek sorakoztattak fel. Nézzünk szemébe ezeknek is.

Talán a tematika avultságát, egy eltűnt világhoz való kötöttségét illető megfontolások a leginkább megalapozottak. Mert – kétségtelen tény – sokszor vélheti, érezheti úgy az olvasó, nem róla, nem az ő világáról, nem az ő problémáiról szól Illyés, hanem a történelemtől. Nem közvetlen élményt kínál hát, hanem többszörösen közvetítettet. (Csak zárójelben jegyeznénk meg, hogy a közvetítés – Hegel szerint – épp a szellem mint olyan „helye”.) Csakhogy ez a benyomás, ez az érzés, ez a vélekedés nem áll meg. Mert igaz bár, hogy azok a béresek, azok a pusztaiak, azok a szelíd szegények, azok a cselédek már nem a mi világunkból valók, a történelem falába hátráltak vissza (hogy magát Illyést parafrázeáljuk), ám talán nem az a fontos, hogy milyen egészen konkrét vonásokkal bírnak, illetve bírtak ezek a béresek, pusztaiak (stb.), hanem talán magának a szegénységnek, elesettségnek, világból való kizártságnak a fenomenológiája lehet döntő. A viszony a szegénységhez, a szegénység „megszólítása”, a szegénység univerzumának a felmutatása. És hogy ez ne lenne – épp ma, épp most, hic et nunc – aktuális? Az ellenkezője az evidencia. Soha aktuálisabb, soha magának nagyobb fontosságot követelő ez a „téma”, ez a világ nem volt, mint éppen ma. Erre talán kár a szót is vesztegetni. Megint csak az a helyzet, hogy a vád átfordul ellentétbe, épp az értéket, a jelentőséget, a mázsányi súlyt nyilvánítja meg, teszi láthatóvá-érzékelhetővé.

És nunc veniam ad fortissimum: nézzünk szembe a nemzeti költő, a népben-nemzetben (és nem alanyban-állítványban) gondolkodó költő és esszéíró helyzetével a ma perspektívájában, a ma horizontjában. Illyés Kassák körében és a francia avantgárd vonzásában indult. Természetesen tudta, igen világosan látta, hogy a „nemzeti költő” szerepe – ebből a nézőpontból – menthetetlenül avult, vieux jeu. Ha tehát mégis – méghozzá igen hamar, már a *Nehéz föld* (1928) idején – ezt a szerepet, ezt a modellt választotta, emellett döntött – méghozzá visszavonhatatlanul – tudta mit cselekszik. Nos, ő tudta, ismerte Kassák (és Déry) Adyt e vonatkozásban nemcsak mélységesen elítélő, de egyenesen kigúnyoló attitűdjét, és hát akkor nyilván tudott valami egészen mást is. Ami miatt érdemes volt pálfordulnia, a nemzeti szerep, modell elkötelezettség mellett döntenie. Nos, ő tudta, nekünk azonban ki kell találnunk. Persze nem a döntés indokait, hanem annak jelentőségét, érvényét, horderejét. És – úgy tűnik nekem – ez a ma perspektívájából sokkal könnyebb, mint akár húsz-harminc évvel ezelőtt is lehető lett volna. Illyés, a mi értelmünkben vett globalizációról mit sem tudott, mit sem tudhatott. (Noha érdekes lenne ebből a szempontból alaposabban megvizsgálni –

többek közt – *Az éden elvesztése* (1968) című nagy poémáját, bizonyosan nem kis meglepetéssel szolgálhatna. Ám mi már igen sokat tudunk a globalizációról és éppen ezért ismerjük a vele korrelatív lokalizációt, lokalizmust és regionalizmust is. A nemzeti tematika és problematika ebben az összefüggésrendszerben is elhelyezhető, sőt elhelyezendő. Ám nem akárhogy. Nem oly módon, hogy egyszerűen egymáshoz rendeljük, egymásba átjászthatjuk adott hely, régió és nemzet kategóriáit. Már csak azért sem tehetjük ezt, mert a nemzet más összefüggésmezőnyökbe is szervesen, kihagyhatatlanul beletartozik, és éppen nem mindegy, a nemzet melyik értelmét, értelmezését, melyik összefüggésrendszerben elfoglalt „helyi értékét” használjuk. Mielőtt túlbonyolítanánk a kérdést (untig elég bonyolult az önmagában is), szögezzük le: etnikum, nyelv, „törzs”, államnemzet, nemzetállam, kultúrnemzet, választott haza, vérségi (biológiai) és/vagy szellemi, vállalt kötődés (stb, stb, stb.) olyigen ingoványos területén Illyés – szinte az alvajárók biztonságával, ámde fölöttébb tudatosan – holtbiztosan kijelölte azokat a nyomvonalakat, amelyek nemcsak ma is vállalhatóak, de vállalhatóságuknak épp ma vált (és válik folyamatosan) alapvetővé a kategoriális szerkezete. *A Haza a magasban*, *az Elnyelt nép*, *Az ígéret megszegése*, *A nagy nemzetek büszke fiai*, *a Koszorú*, *A törzs szavai* (stb.) éppen ebben a vonatkozásban tekinthetők, tekintendők sokkal aktuálisabbnak ma, mint keletkezésük idején, vagy akár Illyés életidejében. És – tudjuk – nem pusztán versekből, drámákról, poémákról van szó. A hatalmas illyési esszéisztika, publicisztika persze tematikailag is roppant sokoldalú, ám belőle, még az egyébként oly remek irodalmi tárgyú, vonatkozású írásokat is messze háttérbe szorítva, kiragynak a nemzet, haza, magyarság fogalomkörébe tartozó dolgozatok, traktátusok, esszék (*Hajszálgökök*, *Itt élned kell* stb.) Éppenséggel nem tekinthető véletlennek, hogy olyan igazán nagy formátumú kutató történész, mint Szűcs Jenő erre az Illyésre, Illyésnek ezekre az írásaira figyelt, ezekkel kezdeményezett nagyszabású párbeszédet, tisztázó vitát (amelynek egyik végeredményére olyan vitathatatlan világnagyság is érdemben reflektált, mint a francia Annales iskola vezéralakja, Fernand Braudel).

E sorok szerzője úgy érzi, bárhová nyúl, bármely kérdést igyekszik is napjaink horizontjában megközelíteni, nem az derül ki, hogy Illyés megkopott, elavult lenne, hanem épp ellenkezőleg. Csodás újdonságok, ante datum nagyszerűségek igazolják, hogy Illyés ma aktuálisabb, mint valaha is volt, lehetett. Óhatatlanul Fülep Lajos szavai idéződnek fel benne Dante Divina Commediájáról: „saját kora után nem sokkal, különösen a renaissance klasszikájában és hatására századokig a középről a határszélre került, a szemhatáron megátalkodott, s leszállni, se fölkelni nem tudó egzotikus sarki napként vagy az élő világnak mondani már mit sem tudó régészeti monstrumként, hogy egyszer aztán páratlan fényességgel istenigazában mégiscsak fölkeljen, és azóta is fönn deleljen”. E fölkelésnek és delelésnek azonban – természetesen – feltételei is vannak. Búcsúzóul vessünk ezekre is legalább egy pillantást!

Illyés korszerűsége, aktualitása, az, hogy – számos területen – igazi kortársunknak hihetjük, állíthatjuk, vallhatjuk akkor tűnik elő, amikor nem az irodalom vagy társadalom- és művelődéstörténet szokásos módján művét, életművét, oeuvre-jét a múltból,

a történelmi (akkori) szituációból, az (akkori) szellemi légkörből, az (akkori) társadalmi fejlődésmenetből (stb.) származtatjuk (ami persze mind-mind nemcsak legális, de egyenesen kötelező kutatói-szakmai-tudományos penzum), de akkor, amikor a ma felől próbáljuk meg interpretálni, a ma horizontjába állítjuk, a mai koordinátarendszerekben próbáljuk meg elhelyezni. Ha a mai kérdésekre keressük nála, benne a választ, akkor tűnik csak elő, mennyi mindenre található meg ez nála készen, frissen, minden szűkebb értelemben vett korhoz- és szituációhoz-kötöttséget levetve, magáról szinte lerobbantva. Tehát épp ez lenne a dolgunk. Egy ilyenféle párbeszédre kell(ene) törekednünk Illyéssel. És akkor talán azt is felismernénk, felismerhetnénk, hogy – őt kérdezve – nem őt vizsgáztatjuk, hanem nekünk kell vizsgáznunk. Egyszerre több tárgyból is.

(Az írás a Magyar Művelődési Társaság által 2002-ben meghirdetett Illyés Gyula-pályázaton I. díjat nyert.)

Szabadfalvi József

Kísérlet az „új magyar jogfilozófia” megte-remtésére

(A jogpozitivizmustól a neokantiánizmus meghaladásáig)

Az alábbiakban kísérlet történik annak bemutatására, hogy a 19. század végi pozitivistá jogszemlélettől miként jutott el a magyar jogbölcseleti gondolkodás a neokantiánus jogfilozófia európai szintű műveléséhez és annak részbeni meghaladásához. A terjedelmi korlátokra tekintettel természetesen csak jelzés szintjén lehet a meghatározó tendenciákat és törekvéseket bemutatni. Ennek során mindenképpen indokoltnak tűnik - ha röviden is de - utalni ezt a fejlődési pályát megelőző előzményekre.¹

A magyar jogbölcseleti gondolkodás vázlatos áttekintésekor két általános megjegyzést kell előrebozsátanunk.² Elsőként szólni kell arról a sokat hangoztatott megállapításról, mely szerint az eredetiség hiánya jellemzi a magyar jogi tradíciót. E tekintetben valóban érezhető egy meglehetősen erős osztrák és német orientáció, mely Magyarország földrajzi adottságából, történeti-kulturális kötődéséből adódik. De emellett az egyes jogbölcseleti gondolkodók szemléletmódját természetesen más jogelméleti irányultságok is jellemzik, így beszélhetünk olasz, francia és még inkább angolszász hatásokról. Másodszor említést kell tenni Európa e közép-keleti régiója történeti fejlődésére jellemző sajátosságról, mely a jogtudományra és különösképpen a jogbölcseleti gondolkodásra sajátos kettősséget eredményező hatással volt. Így egyidejűleg tapasztalható volt a magyar jogi gondolkodásban a Corpus Iuris révületében való élés, mely a jogi konzervativizmus egyfajta megnyilvánulásaként is értékelhető, illetve az aktuálisan legmodernebb európai jogelméleti törekvések szinte naprakész közvetítése a magyar jogtudomány és jogi oktatás számára. A legjelentősebb magyar jogfilozófusokra ez utóbbi sajátosság a leginkább jellemző.

A magyar jogbölcseleti gondolkodás történetében a 20. század közepéig – ha csupán a legrepresentatívabb képviselőire gondolunk – három nagy korszakot (természetjog, jogpozitivizmus, neokantiánus) különíthetünk el, nagyjából követve az európai jogbölcselet fejlődését. A természetjogi gondolkodás jelenlétével már az első magyarországi jogi fakultáson, a nagyszombati egyetemen találkozunk, ahol a római jog keretében került sor a természetjogi tanok oktatására. A 18. század közepén az akkori uralkodó, Mária Terézia vezettette be a természetjog intézményes oktatását. A jogbölcselet művelésének és oktatásának alapjait ekkoriban Hugo Grotius tételei, illetve a – Hobbes, Leibniz, Thomasius, Locke, Huber tanaiból építkező – Samuel Pufendorf és Christian Wolff nevével fémjelzett racionalista természetjog képezte. E tanok legfőbb képviselője és közvetítője *Karl Anton Martini* (1726-1806), akinek bécsi egyetemi professzorként latinul írt művei a kiegészítésig kötelező tankönyvek voltak a hazai jogi oktatásban. A természetjogi gondolkodás e válfajában az eredeti természetjogi elvek, a radikális

polgári törekvések és célkitűzések „megszelídülve” az abszolutista államnak és uralkodói akaratnak alárendelten érvényesültek. Vagyis a klasszikus természetjogi elvek csupán addig és olyan formában voltak értékesek és szükségesek a hatalom számára ameddig annak legitimáló alapját biztosították. A felvilágosult abszolutizmus számára alapvető fontosságú volt, hogy a jogi oktatás során jó állami hivatalnokokat képezzenek, akik biztos támaszát képezik a rendszernek.

A természetjogi tanok terén a 18. század végétől Magyarországon is a Kant-féle „észjogtudomány” (észjogi iskola) térnyerésével találkozunk. Eleinte a kanti tanokat homályosnak, fellengzősnek, sőt veszélyesnek tartva hivatalosan megtiltották tanításukat az egyetemi oktatásban, azonban a protestáns jogakadémiákon, melyek nyitottabbak voltak ekkoriban az „új” iránt, hamarosan a kötelező tananyag mellett a kanti gondolatok átadása is megjelent. A 19. század második harmadának meghatározó jogbölcseleti gondolkodója *Virozsil Antal* (1792-1868) már a kanti filozófia szellemében oktatta a jogbölcseletet. Művei – melyek többsége még mindig latin nyelven íródott – a hivatalos Martini-féle jegyzetek mellett „segédkönyvként” szolgálták a jogászképzést.³ Mindazonáltal Virozsil elmélete sajátosan ellentmondásos maradt, kiindulópontjait tekintve a kanti szabadság-eszményt követte, következtetéseiben azonban számos abszolutista igénynek megfelelő megoldás szerepelt. A 18. század végének és a 19. század első harmadának jeles magyar jogbölcselei közül említésre méltók még: *Stuhr József Fülöp*, *Petrovics József*, *Hirsch Mihály*, *Demjén Antal*, *Brezanóczy Ádám*, *Adámi János*, *Vuchetich Mátyás*, *Markovics Pál*, *Szibenliszt Mihály*, *Csatskó Imre*, *Vandrák András*. Esetükben mindenképpen érvényes az eredetiség hiányára hivatkozni, hiszen a klasszikus természetjog és a kanti észjogi tanok bűvöletében művelték a jogbölcseletet. De a 19. század közepén – *Hoffmann Pál* műveiben – már találkozunk az észjogi tanokat a német történeti jogi iskola – Savigny és Puchta – szellemében bíráló felfogással is, mely a jog legfőbb forrását a „nemzeti közszellem”-ben kereste.

A 19. század 40-es éveitől *Pauler Tivadar* (1816-1886) jogelméleti munkásságában lehetünk tanúi a magyar jogbölcseleti gondolkodás önállósodására tett első jelentős kísérletnek, melyet egyben – a Nyugat-Európában ekkor már reneszánszát élő – jogpozitivizmus irányába tett lépésnek is tekinthetünk.⁴ Jogszemléletének sajátossága, hogy megpróbálta a kanti észjogi alapokat összeegyeztetni a történeti és nemzeti tradíciókat előtérbe helyező történeti jogi iskola szemléletmódjával. Jogpozitivizmusának „gyakorlati eredményei” igazságügyi minisztersége idején jelentőssé váló kodifikációs munkálatokhoz kapcsolódnak. A századfordulóhoz közeledve a társadalmi-gazdasági változásoknak, így az állami-politikai hatalom gyakorlásából magának mind nagyobb szerepet kívánó polgárság törekvéseinek az észjogi felfogás, pláne a klasszikus természetjogi szemléletmód már nem felelt meg. A közép-kelet-európai régióban, így Magyarországon is a társadalomtudományi gondolkodásban egyre nagyobb befolyásra tett szert a „tapasztalati világ” modellálására vonatkozó evolucionista-reformista magyar ázatokban megjelenő pozitivisták felfogás.

A jogpozitivisták szemléletmód végleges uralomra jutása a magyar jogbölcseleti iroda-

lomban *Pulszky Ágost* (1846-1901) munkásságához kapcsolódik.⁵ Pályája kezdetén az angol történeti jogi iskola szellemisége, illetve az antropológiai szemléletmód gyakoroltak rá jelentős hatást, aminek eredményeképpen az 1870-es évek elején lefordította Henry Maine *Ancient Law* című művét, és a magyar nyelvű kiadáshoz – a neves angol pályatárshoz, Friedrich Pollockhoz hasonlóan – több mint száz oldalas magyarázó jegyzetet készített.⁶ 1885-ben jelent meg nyomtatásban *A jog és állambölcsészet alaptanai* című korszakos műve. Egyetemi előadásait összegző könyve 1888-ban angol nyelven is megjelent Londonban.⁷ A kedvező fogadtatás ellenére a nagy cél, a mintaértékűnek tekintett angol tudományos közéletbe való berobbanás azonban nem sikerült. A kontinensről Angliába talán csak egy új paradigmával lehetett volna betörni. Az egyébként rá nagy hatást gyakorló Herbert Spencer grandiózus korabeli opuszai mellett nem volt igazán helye szintetizáló alapmunkának.

A hazai tudományosság szempontjából mégis mérföldkőnek tekinthető Pulszky teljesítménye, hiszen fő műve megjelenésétől számítják Magyarországon a jogpozitivizmus diadalra jutását. Pozitivist szemléletében egyaránt jól megfért a fejlődés-gondolatot meghatározó „életérdek” mint mozgató erő a klasszikus liberális jogfelfogást tükröző „cselekvőségi elmélet”-tel, mely szerint az államnak, illetve a jognak a lehető legnagyobb egyéni szabadságot, „cselekvőséget” kell biztosítani. Pulszky idejekorán fölfigyelt a 19. század végén bekövetkezett társadalmi, gazdasági, politikai változásokra, illetve annak az állam tevékenységi körére gyakorolt hatására. Az állami szerepvállalás erősödését a gazdasági viszonyok alakításában, valamint a szociálpolitikában és az egészségügyben vélte fölfedezni. Kora kapitalista fejlődési tendenciáit világosan érzékelve a klasszikus liberális eszmeáramlat meghaladásának tekinthető korai szociális állam ideáját vetítette előre, illetve idejekorán fölfigyelt a korabeli államkereteket később szétfeszítő nemzetiségi ellentétekre. Munkássága számos társadalomtudományi területre gyakorolt jelentős hatást, így egyaránt magáénak érzi Pulszky életművét a jogbölcseleten kívül, az államelmélet, a politikaelmélet és a szociológia. Az 1880-as évek végétől aktív politikai szerepvállalása elvonta energiáit a tudomány művelésétől, így életművét befejezetlennek tekinthetjük. Tanítványai közé tartoztak a századfordulót követő magyar progresszió kiemelkedő képviselői, mint például – a később jelentős jogbölcseleti életművet alkotó – Pikler Gyula és Somló Bódog, valamint – a politikus-tudós – Jászi Oszkár, akik polgári radikálisként egy új, modern, minden feudális kötöttségtől mentes 20. századi Magyarországgért küzdöttek. Úgy vélték, hogy csak egy széleskörű társadalmi, politikai és jogi modernizáció teremtheti meg a nyugat-európai fejlődési modell megvalósításának alapját.

A pozitivist szemléletmód a századfordulón *Pikler Gyula* (1864-1937) működésével érte el magyarországi történetének csúcspontját.⁸ Az állam és a jog kérdéseit a természettudományos megalapozású szociológia oldaláról közelítette meg. A jogfilozófiát a jog természettudományaként fogta fel. Pikler pozitivizmusa comte-i értelemben érvényes, a jogot mint társadalmi tény kezelte. Spencer egyértelmű hatása nyilvánul meg azon gondolataiban, amikor a társadalom fejlődési törvényeiből következtet a jogra. Sajátos elméletet állít fel az állam és a jog keletkezésével és fejlődésével kap-

csolatosan. Úgy véli, hogy az emberek nem ösztönszerűen, hanem „célszerűségi belátásuk” alapján cselekednek („belátásos elmélet”), s ennek során hívják életre és fejlesztik tovább a szükségleteiket egyre tökéletesebben kielégítő normákat és intézményeket. Az emberek így teremtenek meg olyan társadalmat, intézményeket és jogot, melyet racionálisnak és célszerűnek tartanak. A célszerűségi belátás hordozói, első felismerői, a társadalom legkiválóbb tagjai, az ún. művelt osztályok. Piklert az 1910-es évek elejétől kezdve egyre inkább a társadalmi jelenségek mögötti élettani és pszichológiai okok kezdték foglalkoztatni. Ennek következtében fokozatosan eltávolodott a jog- és állambölcselet kérdéseitől és lényegében tudományszakot váltva pszichofizikai és érzékfiziológiai kísérleteket folytatott. Ezirányú eredményeit főleg német nyelven publikálta.

A századfordulót követő időszak jelentős változást hozott mind az európai, mind a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetében. A kontinensen ekkoriban formálódó neokantiánus jogfilozófia kisugárzása eredményeképpen végleg háttérbe szorultak a hagyományos természetjogi és jogpozitivisták megközelítései, illetve a történeti szemléletmód. A jogtudomány új utakat keresve ismeretelméleti, módszertani és modern értéktani szempontok előtérbe helyezésével kereste a jog új megközelítési lehetőségét. A magyar jogbölcseleti gondolkodásban mindez a folyamat elsősorban *Somló Bódog* (1873-1920) munkásságához kapcsolódik, akinek életműve révén lehetővé vált a korábbi fejlődésbeli fáziskésés fölszámolása és a korabeli élenjáró neokantiánus jogfilozófiai gondolkodás hazai megalapozása.⁹

Somló a magyar jogbölcseleti gondolkodás nemzetközileg is méltán legismertebb képviselője. Viszonylag rövid, negyedszázadnyi időt kitevő tudományos pályafutása két szakaszra osztható. Az 1910-ben megjelent *A jog értékmérő* című tanulmányát tekintik a korszakhatárt reprezentáló írásának. Az első pályaszakasz Spencer tanainak maradéktalan elfogadása és hirdetése, illetve Pikler természettudományos-pszichológiai belátásos elméleti felfogása¹⁰ és részben a materialista történefilozófia hatásának jegyében telt el. Érdeklődésének középpontjában az ún. naturalista szociológia problémáinak tárgyalása állt. Somló ez idő tájt Pulszky és Pikler mellett a magyar pozitivisták jogbölcselet harmadik kiemelkedő képviselőjévé vált. Tudományos pályafutásának második korszakában következett be a neokantiánus fordulat, mellyel megteremtette a magyar jogbölcseleti gondolkodás eddigi legprosperálóbb korszakát, ami a század közepéig, a marxista jogelmélet uralomra jutásáig tartott. Míg korábban a jogfilozófia és a jogszociológia közé egyenlőségjelet tett, addig a neokantiánus szemléletmódnak megfelelően ekkortól már elválasztotta egymástól a jog vizsgálatának e két területét. Ennek az időszaknak az eredményei azok a művek, melyek Somló tudományos hírnevét jogfilozófusként idehaza és főleg a német nyelvterületen megalapozták. S joggal lehet büszke a magyar jogtudomány arra, hogy Rudolf Stammler, Gustav Radbruch, Hans Kelsen és Alfred Verdross mellett Somlót is az európai neokantiánus jogfilozófia nagyjai sorában tartják számon.

A századforduló táján publikált írásaiban a természettudományos pozitívizmus és az evolúcionizmus alapján állva kritizálta a korabeli „hivatalos” tudományeszményt. Po-

zitivista elméleti állásfoglalását ekkoriban radikális közéleti-tudományos tevékenysége egészítette ki. E korszak egyik fő művének tekinthető az 1903-ban megjelent *Állami beavatkozás és individualizmus* című könyve. A korabeli monopolkapitalista fejlődés együttjárójaként tekinthető fokozott állami szerepvállalás ténye kikényszerítette a jog, az állam, a politika funkciójának és intézményeinek újragondolását. Az 1906-ban megjelentetett *Jogbölcseleti előadásaiban* – bár a korábbi pozitivista nézőpont változatlan – egy sor kérdésben a későbbi fő művét, a *Juristische Gundlehre*-t idéző megfogalmazásokkal találkozunk. Különbséget téve a tiszta és az alkalmazott (normatív) tudományok között már ekkor rögzíti későbbi neokantiánus kiindulópontját, mely szerint a jogbölcselet két kérdéskör vizsgálatára szorítkozik: 1. a jog előfeltételeinek és fogalmának meghatározása (jogi alaptan), 2. a helyes jog kutatása (jogi értékten). A neokantiánus fordulat valójában – Stammler hatására – a helyes jog kérdésének tárgyalásában következett be, majd az 1917-ben német nyelven publikált *Juristische Gundlehre* című terjedelmes könyvében csúcsondott ki. Somló fő művében a korabeli neokantiánus felfogásnak megfelelően a jog – tartalmától független – fogalmának és fogalmi elemeinek analitikus elemzését adja. Somló elméletében a jog, mint a legmagasabb rendű hatalom (jogalkotó hatalom) parancsa jelenik meg. Művének lelkes fogadtatása arra ösztönözte, hogy hasonló alapossággal kidolgozza jogi értéktenát is. Ennek előfeltételeként hozzálátott egy önálló filozófiai alapvetés - ismeretelméleti megközelítés - kidolgozásához, mely csupán korai halála után 1926-ban, posztumusz műként, töredékes formában jelenhetett meg.¹¹

Somló munkásságával a neokantiánus irányzat szellemisége vált uralkodóvá a hazai jogbölcseleti gondolkodásban. Somló kisugárzó hatása – legkedvesebb tanítványa – *Moór Gyula* (1888-1950), aki a két világháború közötti legtekintélyesebb magyar jogfilozófus, a szegedi majd a budapesti egyetem professzora munkásságában érhető tetten.¹² Az 1920-as évek elején Moórt joggal nevezte az „új magyar jogfilozófia” megteremtőjének Horváth Barna, a neves pályatárs, utalva mindazokra az előzményekre, melyek idehaza megalapozták ezt a teljesítményt.¹³ Moór újszerűsége „összefoglaló” szemléletmódjában öltött testet, melyet egyes kritikusai nem minden ok nélkül eklektikus fölfogásnak neveztek.

A neokantiánus jogfilozófiához való kötődésében Moórra a legnagyobb hatást Stammler – akivel 1912-ben a berlini egyetemen személyesen is megismerkedett – és Somló gyakorolták. Rajtuk kívül Kelsen nevét kell megemlíteni, akinek az elmélete – bár sokat vitatkozott vele¹⁴ – mindenkor viszonyulási pontként hatott jogbölcseletére. Moórt saját jogfilozófiai rendszerének kialakításában a rá nagy hatást gyakorló filozófiai és jogbölcseleti előzmények problémafölvetéseinek komplex szemlélete jellemzi. Az 1923-ban megjelent *Bevezetés a jogfilozófiába* című első összefoglaló jellegű művében a jogfilozófia három önálló vizsgálódási területéről beszél: 1. a jog fogalmának meghatározása („jogi alaptan”), 2. a jog általános okozati összefüggéseinek vizsgálata („a jog szociológiája”) és 3. a jog helyességének kérdése („jogi értékten” vagy „jogi axiológia”). Már ebben a művében megfogalmazza a tágabb értelemben felfogott jogfilozófia negyedik kérdésköréeként a „tétéles jogtudományok módszertaná”-t.

Moór a 1920-as évek végétől a neokantiánus filozófiában új utakat kereső – Wilhelm Windelband, Heinrich Rickert nevével fémjelzett – „badeni” vagy más néven „értékta-
ni iskola” által megfogalmazott paradigmákon próbálta jogfilozófiai rendszerét tovább-
építeni. Ennek során a neokantiánus jogbölcselet központi problémáját jelentő valóság
(Sein) és érték (Sollen) világának szigorú elkülönítése helyett a kiengesztelhetetlen
ellentétet vallókkal szemben e két szféra közötti kapcsolatot kereste, melynek követ-
kezményeképp a jogot az „értékes valóság” birodalmába tartozó jelenségként értel-
mezte. Míg az 1930-as években Heinrich Rickert fölfogásában vélte a legtöbb fogódzót
megtalálni, addig az 1940-es évek elejére Nicolai Hartmann újhegeliánus indíttatású
filozófiai tézisei kerültek előtérbe elméletében. Az 1940-es évek elején megjelent
munkáiban a neokantiánus és újhegeliánus filozófiai gondolatok szintéziseként fölfog-
gott „újabb kultúrfilozófiai irányzat”-ban látta a jogbölcseleti gondolkodás megújításá-
nak lehetőségét. Mindezek következtében a jogban nemcsak absztrakt előírásokat
tartalmazó szabályrendszert látott, hanem egyben azoknak az emberi cselekvések-
nek a testi-lelki realitását is, amelyekben a jog szellemi tartalma élő valóságot nyer.
Sajnálatos tény, hogy a közbejött háború és az azt követő mozgalmas évek elvonták
az idejét az új filozófiai alapokra épített jogbölcseleti rendszer kidolgozásától. Moór
munkásságának legmaradandóbb – a későbbiekben is legtöbbet hivatkozott – része
a jog fogalmával összefüggő vizsgálódása. Valójában ez az a kérdéskör, melyben
legerősebben érvényesült tanítómestere, Somló Bódog hatása. A hatalmi- és kény-
szerelméletek sokaságában a társadalmi ténylegesség gondolatának a jog fogalmá-
ba való beemeléseivel Moór árnyaltabbá tette a jog mibenlétének vizsgálatát,
lehetőséget nyitva a jog mögötti hatalom sajátosságainak vizsgálatára.

A magyar jogbölcseleti tradícióban az 1930-as évek elejétől kezdődően az uralkodó
neokantiánus felfogásban új szintet teremtett meg *Horváth Barna* (1896-1973), akinek
pályakezdését még a 1920-as években Moór segítette, s később a szegedi egyetem
professzoraként vált híressé.¹⁵ Jogelméleti szemléletmódjának – melyet előszeretet-
tel nevezett jogszociológiának, sőt Kelsen terminológiáját szem előtt tartva „tisza
jogszociológiá”-nak – eredetisége főképpen az ún. szinoptikus (egybenező) látásmód-
jában és az ehhez funkcionálisan szorosan kapcsolódó processzuális (eljárési) jog-
szemléletében nyilvánult meg. Horváth elméletének eredetisége két alapvető – a
korabeli jogfilozófiában egymásnak ellenfelező – paradigma összeegyeztetésében
mutatkozik meg. Az újkantiánus (Lask, Rickert, Verdross, Kelsen stb.), illetve a prag-
matikus-empirikus szemléletmód (Pound, amerikai realizmus, pszichologizmus stb.)
egyidejű érvényesülése és egymásra vonatkoztatása nem csupán a magyar, hanem
az európai jogi gondolkodásban is úttörő jellegű vállalkozásnak számított. E két nagy-
hatású paradigma jelenléte természetesen nem véletlenszerű. Míg a neokantiánus
paradigmát a két világháború közötti Közép-Európában evidensnek kell tekintenünk,
addig a pragmatizmus bizonyos szempontból új gondolatként jelenik meg, pláne ha a
korabeli magyar jogbölcseleti közfelfogásra gondolunk. Horváth empirizmus iránti fo-
gékonyága két okra vezethető vissza. Egyrészt pályája elején mint gyakorló jogász

tudatosan élte meg a norma és valóság ellentmondásait, amellyel a neokantiánizmus nem nézett szembe, másrészt a 1920-as évek végén tett angliai útja során nagy hatást gyakorolt rá az angolszász jogi kultúra.

A Horváth által kidolgozott szinoptikus módszer a neokantiánus jogfilozófia egyik alapkérdésének, az érték és valóság összefüggésének egészen eredeti értelmezése. A „kortárs” hazai jogfilozófiai gondolkodás legjelesebb tagjai Somlótól Moóron keresztül Horváthig e probléma megoldásával voltak elfoglalva. Horváth e módszert a jogász tevékenység lényegéből bontotta ki, s a bíró fejében végbemenő gondolkodási sémának tekintette a jogot, amely nem más mint egy „reflexív gondolati képződmény”. A jogász eljárása azáltal válik szinoptikus módszerré, hogy a jogesetet a jogi normára, illetve ezzel egyidejűleg megfordítva a jogi normát a jogesetre vonatkoztatja. A jogász tehát egy normatív tényállást vet össze egy valóságos tényállással. A jogásznak e munkájához jogszabályokon szelektált tényismeretre és tényállásokon szelektált jogszabályismeretre van szüksége. Míg a gyakorlati jogász elsődlegesen a jogesetre, az elméleti jogász inkább a jogtételre összpontosít, de mindkettőjüket az jellemzi, hogy együtt nézik a jogesetet és a jogszabályt.

Horváth szinoptikus szemléletmódjához szorosan kapcsolódó processzuális jogszemlélete szerint a jog nem egyszerűen egy norma, hanem az elvont magatartási minta és az annak megfelelő tényleges magatartás, vagy másképpen, a norma és magatartás kapcsolata, ami nem más, mint az eljárás. Az eljárás a jog „genus proximuma”. Vagyis a jogeset és a jogi norma folytonos (szinoptikus szerkezetű) egymáshoz rendelése egy eljárási folyamatot képez. Horváth szerint a jog, mint a társadalmi eljárások legfejlettebbike, a legfejlettebb eljárási apparátus kialakításával valósítja meg az eljárás felső fokát.

Horváth jelentősége abban áll, hogy a 20. századi (neokantiánus) magyar jogbölcseleti gondolkodás tradicionális német-osztrák kötődéseit az angolszász jogtudományi szemléletmód közvetítésével „lazította”, új perspektívákat teremtve a hazai jogelmélet további fejlődésének. Sajnálatos módon a második világháború és az azt követő politikai változások 1949-ben emigrációba kényszerítették, ahol már nem volt igazán lehetősége elmélete továbbfejlesztésére.¹⁶

Az 1930-as évek végétől kezdődően főleg Moór és Horváth tanítványai¹⁷ személyében egy új, igen tehetséges korosztály szárnypróbálgatásának lehetünk tanúi. A Moór tanítványok közül *Szabó József* (1909-1992)¹⁸ és *Solt (Scholz) Kornél* (1917-2002)¹⁹, illetve a Horváth tanítványok közül *Bibó István* (1911-1979)²⁰, *Vas Tibor* (1911-1981)²¹, *Bolgár Vera*, valamint a pécsi *Losonczy István* (1908-1980)²² első publikációit a neokantiánus paradigma végleges meghaladására tett kísérleteknek tekinthetjük. Személyükben az az új generáció jelent meg, akik számára a német jogtudomány eredményeiben való tájékozottság mellett az angol-amerikai, francia stb. irodalom egyidejű ismerete révén, illetve az elődök külföldi szakmai kapcsolatait más irányokba is továbbépítve lehetőség nyílt, hogy a magyar jogbölcseleti gondolkodás – végleg szakítva az ekkorra már lazuló egyoldalú német-osztrák orientációval – a nemzetközi jogfilozófiai közélet európai mércével mérhető részévé válva megfeleljen a második

világháborút követő modern kor kihívásainak.²³ Azonban ez a „kihívás” a közismert közép-kelet-európai politikai történések tükrében más irányt vett. A Magyarországon 1948/49-ben bekövetkezett hatalomátvétel, nem csupán a háború utáni politikai, gazdasági és kulturális föllendülést akadályozta meg és perspektivikusan a nyugat-európai fejlődési modell megvalósításától szakította el hazánkat, hanem – csupán utólag tudjuk – négy évtizedes kitérőt eredményezett a magyar jogfilozófia fejlődésében.

Az európai tudományos vérkeringésbe való újbóli bekapcsolódás alapvető feltétele, hogy ismerjük és tisztában legyünk jogbölcseleti hagyományainkkal, s használjuk fel mindazokat az eredményeket, amelyeket elődeink felhalmoztak.²⁴ Természetesen legyünk kritikusak is a sokszor töredékes, gyakran torzóban maradt életművekkel, s vessük össze saját koruk tudományos színvonalával. Ha ilyenkor azt állapítjuk meg, hogy bizony kevés az originális gondolat, s csupán másodvonalbeli elmélettel állunk szemben, azt mondjuk ki, de legyünk büszkék arra, ami ma is érték, ami ma is vállalható.

1 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

2 A magyar jogbölcseleti gondolkodás történetét átfogóan tárgyaló irodalomból a teljesség igénye nélkül lásd: Somló Bódog: 'Die neuere ungarische Rechtsphilosophie', Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie, 1 (1907-08) 315-323. o.; Finkey Ferenc: A tételes jog alapelvei és vezéreszméi. I. köt. Bevezetés és a jogbölcselet kifejlődésének története (Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1908); Horváth Barna: 'Die ungarische Rechtsphilosophie', Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie, 24 (1930) 37-85. o.; Szabó Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955); Hanák Tibor: Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében (Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1981); Szilágyi Péter: Fejezetek Az ELTE Állam- és Jogelméleti Tanszékének történetéből. In: Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae. Tomus XXVI. (Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1984) 105-153. o.; Samu Mihály - Szilágyi Péter: Az állam- és jogelmélet oktatásának története egyetemünkön. In: Horváth Pál (szerk.): Az Állam- és Jogtudományi Kar szerepe a magyar jogtudomány fejlődésében (Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1985) 313-392. o.; Loss-Szabadfalvi-Szabó-H. Szilágyi-Zödi: Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből (Miskolc, Bíbor Kiadó, 1995); Percz László: 'A belátásos elmélettől a mezőelméletig. A magyar jogfilozófia fél évszázada: Pikler, Somló, Moór, Horváth' = Századvég (1998) 73-94. o.; Szabadfalvi József: Jogbölcseleti hagyományok (Debrecen, Multiplex Media - DUP, 1999); Szilágyi Péter: Jogbölcselet. In: Kollega Tarsoly István (szerk.): Magyarország a XX. században. V. köt. (Szekszárd, Babits Kiadó, 2000) 39-47. o.

3 Virozsil Antal főbb jogbölcseleti tárgyú művei: Jus naturae privatum, methodo critica deductum (Pest, 1833); Epistome juris naturae seu universae doctrinae juris philosophicae (Pest, 1839) Magyarul: Egyetemes természet- vagy észjog elemei (Pest, 1861)

4 Pauler Tivadar jelentősebb jogbölcseleti tárgyú művei: Az észjogtudomány fejlődése s jelen állapota (Pest, 1842-43); Az álladalom jogalapja (Pest, 1845); Jog- és államtudományok encyclopaediája (Pest, 1851); Bevezetés az észjogtanba (Pest, 1852); Észjogi alaptan (Pest, 1854); Büntető jogtan (Pest, 1864-65); Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez (Budapest, 1878)

5 Pulszky Ágost jogbölcseleti tárgyú művei: A római jog, s az újabbkori jogfejlődés. Értekezé-

sek a történet-tudományi Osztály köréből. VII. sz. (Pest, 1869); 'Az ind jogról' = Budapesti Szemle, IV. köt. (1874) 357-369. o.; 'Az angol jogbölcselet történetéhez' = Budapesti Szemle, VI. köt. (1875) 126-148. o.; A jog és állambölcselet alaptanai (Budapest, 1885); 'A demokrácia jövője' = Budapesti Szemle, XLVI. köt. (1886) 1-22. és 202-223. o.; A jog és állambölcselet feladatai. (Székfoglaló) Értekezések a társadalmi tudományok köréből. IX. köt. VII. sz. (Budapest, 1888)

6 Sir Maine Sumner Henrik: A jog őskora, összekötetése a társadalom alakulásának történetével, s viszonya az újkori eszmékhez. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából fordította, bevezette és jegyzetekkel kísérte Pulszky Ágost (Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1875)

7 Pulszky Ágost: The Theory of Civil Law and Society (London, T. Fisher Unwin, 1888)

8 Pikler Gyula főbb jogbölcseleti tárgyú művei: Bevezető a jogbölcseletbe (Budapest, Athenaeum, 1892); Az emberi egyesületek és különösen az állam keletkezése és fejlődése. Az igazságosságról általában (Budapest, Politzer, 1897); A jog keletkezéséről és fejlődéséről (Budapest, Politzer, 1897); A büntetőjog bölcselete (Budapest, Politzer, 1897)

9 Somló Bódog jelentősebb jogbölcseleti tárgyú művei: Állami beavatkozás és individualizmus (Budapest, Politzer, 1903); Jogbölcselet (Pozsony, Stampfel, 1901); Jogbölcseleti előadások. I-II. (Kolozsvár, Sonnenfeld, 1906); 'A jog értékmérői' = Huszadik Század, XI. évf. (1910) 1-14. o.; 'Az érték problémája' = Athenaeum, XX. évf. (1911) 2-3. sz. 84-113. és 37-66. o.; A helyes jog elméletéről. Erdélyi Museum Egylet Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának Kiadványai. V. füz. (Kolozsvár, 1912-13); Juristische Grundlehre (Leipzig, Verlag von Felix Meiner, 1917) [második kiadás: 1927, újranyomva: Aalen, Scientia Verlag, 1973]; Jogbölcselet. Somló Bódog egyetemi ny. r. tanár Jogi Alaptan című műve nyomán (Budapest, Grill Károly Könyvkiadója, 1920); [újabb kiadás: Jogbölcselet. A Juristische Grundlehre kivonata /Miskolc, Bíbor Kiadó, 1995/]

10 Említésre méltó a Pikler Gyulával közösen írt német nyelvű tanulmánya: Der Ursprung des Totemismus. Ein Beitrag zur materialistischen Geschichtstheorie (Berlin, K. Hoffman, 1909)

11 Prima philosophia. Gedanken zu einer erster Philosophie (Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter & Co., 1926)

12 Moór Gyula jelentősebb jogbölcseleti tárgyú művei: Stammeler "Helyes jogról szóló tana". Magyar Jogászegyleti Értekezések. 25. füz. (Budapest, 1911); 'A jog fogalma és az anarchizmus problémája Stammeler jogfilozófiájában' = Athenaeum, XX. köt. (1911) 4, 1-35. o.; 'Die Reform des ungarischen Schwurgerichtes', Der Rechtsgang, 2 (1914) 2, 142-204. o.; Macht, Recht, Moral. Ein Beitrag zur Bestimmung des Rechtsbegriffes. A m. kir. Ferencz József Tudományegyetem tudományos közleményei. I. köt. 1. füz. (Szeged, 1922); Bevezetés a jogfilozófiába (Budapest, 1923); 'Eine Rechtsphilosophie des "kritischen Relativismus"', Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie, 17 (1923-24) 84-102. o.; A logikum a jogban (Budapest, 1928); Zum ewigen Frieden. Grundriss einer Philosophie des Pazifismus und des Anarchismus (Leipzig, 1930); A jogi személyek elmélete (Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1931); Reine Rechtslehre, Naturrecht und Rechtspositivismus. In: Gesellschaft, Staat und Recht. Festschrift gewidmet Hans Kelsen zum 50. Geburtstag (Wien, 1931) 58-105. o.; 'Creazione e applicazione del diritto' = Rivista Internazionale di Filosofia del Diritto, 14 (1934) 653-680. o.; A természetjog problémája (Budapest, 1934); Szociológia és jogbölcselet (Budapest, 1934); Jogfilozófia. Moór Gyula előadásai után jegyezte Püski Sándor (Budapest, Magyar Élet, 1936); A jogrendszer tagozódásának problémája (Budapest, 1937); 'A jog mivolta az újabb kultúrfilozófia megvilágításában' = Athenaeum, XXVIII. köt. (1942) 3, 237-252. o.; 'Recht und Gesellschaft' = Zeitschrift für öffentliches Recht, 21 (1942) 5, 537-567. o.; 'Was ist Rechtsphilosophie?' = Archiv für Rechts-

und Sozialphilosophie, 37 (1943) "Ungarn-Heft" 3-49. o.; A szabad akarat problémája (Budapest, 1943); 'Újkantiánizmus és újhegelianizmus a jogfilozófiában' = Magyar Jogi Szemle, (1943) 3, 71-85. o.; A jogbölcselet problémái (Budapest, 1945); Tegnap és holnap között (Budapest, Révai, 1947)

13 Vö. Horváth Barna: 'Az új magyar jogfilozófia', Keresztény Politika, 2 (1923) 3, 153. o.

14 Vö. Szabadfalvi József: Moór Gyula Kelsen-interpretációja. (Függelék) In: Hans Kelsen: Az államelmélet alapvonalai (Miskolc, Bíbor Kiadó, 1997) 105-121. o.

15 Horváth Barna fontosabb jogbölcseleti tárgyú művei: 'Die Idee der Gerechtigkeit', Zeitschrift für öffentliches Recht, 7 (1928) 508-544. o.; 'Természetjog és pozitívizmus' = Társadalomtudomány, 8 (1928) 212-247. o.; 'Ígazságosság és igazság' = Társadalomtudomány, 9 (1929) 209-247. o.; 'Die Gerechtigkeitslehre des Sokrates und des Platon' = Zeitschrift für öffentliches Recht, 10 (1930) 258-280. o.; Die Gerechtigkeitslehre der Vorsokratiker. In: Studi Filosofico-Giuridici dedicati a Giorgio Del Vecchio (Modena, Societa Tipografica Modenese, 1930) 336-372. o.; Die Gerechtigkeitslehre des Aristoteles. Acta Litterarum ac Scientiarum Regiae Universitatis Francisco-Josephinae. Sectio: Juridico-Politica. Tom. IV. Fasc. 48. (Szeged, Szeged Városi Nyomda, 1931); 'Hegel und das Recht' = Zeitschrift für öffentliches Recht, 12 (1932) 52-89. o.; Bevezetés a jogtudományba (Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1932); Rechtssoziologie. Probleme des Gesellschaftslehre und der Geschichtslehre des Recht (Berlin-Grunewald, Verlag für Staatswissenschaften und Geschichte G.m.b.H. 1934); 'Sociologie juridique et Théorie Processuelle du droit' = Archives de Philosophie du droit et de Sociologie Juridique, 5 (1935) 181-242. o.; 'Macht, Recht, Verfahren' = Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, 30 (1936) 67-85. o.; A jogelmélet vázlata (Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1937); Az utópia értelme (Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1939); A géniusz pere. Sokrates-Johanna. Acta Univ. Francisco-Josephina Kolozsvár. Juridico-Politica 3. (Kolozsvár, 1942); 'Prolegomena zur Soziologie' = Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, 37 (1943) "Ungarn-Heft" 50-67. o.; Angol jogelmélet (Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1943)

¹⁶ Az Egyesült Államokban egy terjedelmes angol nyelvű tanulmányban tett kísérletet a szinoptikus módszer továbbgondolására. A komoly szakmai figyelmet kiváltó és nemzetközi vitát provokáló mű a jog „mezőelméleté”-nek megfogalmazását kísérli meg. Az elmélet hátterét a fizikai világképben – a modern fizika eredményei nyomán (Einstein relativitáselmélete, illetve Maxwell mezőelmélete) – bekövetkezett változás inspirálta. A jog mezőelmélete nem kidolgozott teória, inkább izgalmas és továbbgondolásra érdemes gondolati kísérlet. (Vö. Horváth Barna: 'Field Law and Law Field' = Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht, 8 /1957/ 44-81. o.)

17 Lásd bővebben Szabadfalvi József: Bibó István és a szegedi iskola. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről (Budapest, Osiris Kiadó, 1999) 125-152. o.

18 Szabó József: A jog alapjai. Különös tekintettel a nemzetközi jogra. (Budapest, Magyar Társadalomtudományi Társulat, 1938); A jogászai gondolkodás bölcselete. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Juridica-Politica. Tom. XVI. Fasc. 2. (Szeged, 1941); 'Hol az igazság? (A bírói lélektan problémái.)' = Társadalomtudomány, 22 (1942) 1, 1-55. o.; 'Wahrheit, Wert und Symbol im Rechte' = Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, 37 (1943) "Ungarn-Heft" 101-121. o.; 'Der Rechtsbegriff in einer neutralistischen Beleuchtung' = Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht, 1 (1948) 3, 291-331. o.

19 Solt Kornél: A normatív tényálladási elemek problémája (Budapest, Szent István Kiadó, 1940); 'A szokásjog sokértelműsége' = Gazdasági Jog, (1943) 2, 75-80. o.; 'A desuetudo problémája' = Magyar Jogi Szemle, (1944) 3, 82-94. o.

20 Bibó István jogfilozófiai tárgyú írásai: Kényszer, jog, szabadság (Szeged, Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1935); 'Le dogme du „bellum justum” et la théorie de l'infailibilité juridique. Essai critique sur la théorie pure du droit' = Revue Internationale de la Théorie du Droit, 10 (1936) 1, 14-27. o. (Magyarul: A „bellum justum” dogmája és a jogi tévedhetetlenség teóriájának kritikai esszéje /Miskolc, Bólyai Kollégium, 1993/); 'Rechtskraft, rechtliche Unfehlbarkeit, Souveränität' = Zeitschrift für öffentliches Recht, 17 (1937) 5, 623-638. o. (Magyarul: Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás. /Fordította: Zsidai Ágnes/ In: Dénes Iván Zoltán /szerk./: Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről /Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2001/ 321-334. o.); A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma (Bibó István magántanári próbaelőadása, 1940. június 13.) Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattára Ms 5116/10. (Sajtó alá rendezte és közölte: Ruszoly József egyetemi tanár = Jogtudományi Közlöny, 47 /1992/ 3-4, 89-95. o.)

21 Vas Tibor: Die Bedeutung der transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie (Szeged, Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1935); A tiszta jogtan és a szemléleti jogelmélet (Kecskemét, Szellem és Élet, 1937)

²² Losonczy István jogfilozófiai tárgyú művei: 'Über die Möglichkeit und den Wissenschaftscharakter der Rechtswissenschaft' = Zeitschrift für öffentliches Recht, 17 (1937) 2, 145-194. o.; A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban (Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1941); Jogfilozófiai előadásainak vázlata. Kiadja: Dr. Sándor Imre (Pécs, 1948); Jogbölcséleti jegyzet (Pécs, 1942); Abriß eines realistischen rechtsphilosophischen System / Egy realista jogfilozófia alapvonalai [1948] (Budapest, Szent István Társulat, 2002); Jogfilozófiai előadások vázlata (Budapest, Szent István Társulat, 2002)

²³ Említést érdemel még e helyütt a két világháború közötti - kevésbé ismert - magyar neoskolasztikus természetjogi hagyomány, mely bizonyos szempontból hatást is gyakorolt a neokantiánus jogfilozófusokra. Vö. Szabadfalvi József: 'Neoskolasztikus természetjog a két világháború közötti Magyarországon' = Vigilia, 67 (2002) 8, 586-594. o.

24 Szabadfalvi József: Húsz év a magyar jogbölcséleti tradíció újraértékelésében. In: Szabadfalvi József (szerk.): Facultas nascitur. 20 éves a jogászképzés Miskolcon (Miskolc, Bibor Kiadó, 2001) 415-432. o.

Lukács László

A karácsonyfa elterjedése Európában és Magyarországon

Napjainkban a karácsony fénypontja Európa nagy részén és világszerte az európai kultúrától befolyásolt földrészeken is a karácsonyfa, bár mai formájában alig több mint kétszáz éves múltra tekinthet vissza. Kialakulásának bölcsője a 16-17. századi Elzász és Baden, a Rajna felső szakaszának vidéke. Közvetlen előzményére, a téli, karácsonyi májusrára utaló legkorábbi adatokat itt találták meg a német néprajzkutatók. A 16. századi Elzász erdészei számára kiadott utasításokból megtudjuk, hogy városi polgárok, céhtagok az erdőkben karácsonyi májusrákat vágtak. Egy polgár legfeljebb egy fát vághatott, s az sem lehetett 8 lábnál, azaz két és fél méternél magasabb. Egy 1555-ben keletkezett erdővédelmi törvény megtiltotta a karácsonyi májusrák vágását. Az elzászi Schlettstadtban a céhtagok által 1600 körül a céhházban felállított karácsonyi májusrák már közelebről ismerjük: almával, ostyával díszítették, amit vízkeresztkor a gyerekek lerázhattak róla. Straßburgból egy 1605-ben keletkezett útleírás már a szobákban felállított fenyőfákról tudósít, amelyeket színes papírrózsákkal, almával, ostyával, cukorral díszítettek. A gyertyás karácsonyfát elsőként Lisolette pfalzi grófnő említette 1708-ban írt levelében, amely gyermekkorának színhelyére, a heidelbergi palotára, az 1660-as évekre vonatkozik. A Rajna felső vidékéről a 18. század folyamán a közép- és észak-német területek lakói is átvették a karácsonyfa-állítás szokását. A szászországi Zittauból 1737-ből arról értesülünk, hogy annyi feldíszített, gyertyás karácsonyfát állítanak, ahány megajándékozott személy van a családban. Az ajándékokat a karácsonyfák alá helyezték. Goethe még diákkorában, 1765-ben, Lipcsében ismerkedett meg a karácsonyfával, amelynek a német nyelvterületen való gyors elterjedésében *Werther szerelme és halála* című, 1774-ben megjelent levélregényének is nagy szerepe volt. Goethe Európa-szerte népszerűvé vált művében gyertyával, cukorkával és almával feldíszített karácsonyfáról írt.

Berlinben az első karácsonyfákat báró Wilhelm von Humboldt nyelvész, a Berlieni Egyetem alapítójának házában állították 1815-ben. Berlinben és a német nyelvterület számos más vidékén is a karácsonyfa a 19. század utolsó harmadáig kiszorította a korábban kedvelt karácsonyi piramist. Agathe Nalli-Rutenberg a régi Berlinről szóló könyvében 1912-ben így emlékezett vissza erre a gyerekkorában lejátszódó folyamatra: "Abban az időben, Berlinben a gyerekeknek karácsonyra friss fenyőfa helyett gyakran egy úgynevezett piramist állítottak fel, amit egyik karácsonyról a másikra megőrizhettek. Ez egy tarka papírral és aranyfíttel borított faállvány volt; de a mi házunkban karácsonyra mindig egy valódi, frissen illatozó erdei fa jelent meg, még hozzá mesés nagyságú. Egészen a mennyezetig kellett érni, különben a szemünk-

ben nem lett volna valódi értéke.” Heinrich Heine *Atta Troll* című költeményéhez 1846 decemberében, párizsi száműzetése idején írt előszavában a németországi karácsony jellemzőjeként említette a gyertyás karácsonyfát.

Bécsben az első karácsonyfát a Berlinből idekerült Arnstein bankárcsalád házában állították, 1814-ben. A császárvárosban akkor még különösnek számító eseményről a metternichi rendőrség bizalmas jelentéséből értesülünk. Fontos szerepet játszott a karácsonyfa bécsi meggyökereztetésében egy német hercegnő, Henriette von Nassau-Weilburg, Károly főherceg, az asperni győző felesége, aki 1816-ban állított először karácsonyfát kislánya számára. A Habsburg főhercegné kezdeményezése a bécsi arisztokrata és művészkörökben már a következő év karácsonyán követőkre talált, de a karácsonyfa teljes bécsi győzelme az 1830 és 1840 közötti évtizedben következett be: 1842-ben azt írta a drezdai esti újság, hogy a karácsonyfa a legszegényebb bécsi családoknál sem hiányozhat. Ferenc József 1860-ban a Bécs melletti Laxenburgból még a távoli Madeira szigetére is küldött karácsonyfát, a magát ott gyógykezeltető Erzsébet királynénak.

Budán és Pesten az első karácsonyfákat az erős német és osztrák rokoni kapcsolatokkal rendelkező arisztokrata családokban állították az 1820-as évek végén. A karácsonyfa-állítás divatját a martonvásári grófnő, Brunszvik Teréz hozta Bécsből Budára: 1828-ban már karácsonyfát állított az általa alapított krisztinavárosi első kiseddóvó intézetben. Báró Podmaniczky Frigyes a *Budapesti Hírlap* 1884-es karácsonyi számában közzétett visszaemlékezésében, valamint 1887-ben kiadott naplójában is azt állítja, hogy a karácsonyfát drezdai születésű édesanyja, gróf Noszticz-Jäckendorf Elza, egy szász királyi miniszter lánya honosította meg Pesten 1828-ban. Podmaniczky Frigyes szép visszaemlékezéséből képet alkothatunk egy reformkori pesti arisztokrata család karácsonyestjéről: “Elérkezvén karácsony napja, hat órakor háromszoros csengetés hirdette a mi karácsonyfánk megérkezését. Ekkor megnyílt atyánk nappali terme s mi gyermekek – öten voltunk – egy szoba közepén elhelyezett nagy asztalon, mindegyikünk külön megtalálta karácsonyfáját s az a körül csoportosított különféle ajándékokat. Még most is előttem lebeg e szeretetteljes kép, az apánk komoly, áhítatos magatartása, az anyánk jóságos tekintete, a repeső öröm a gyermekarcokon, melyeknek pírján megtört a viaszgyertyák halvány fénye. Az est azzal telt el, hogy mindegyikünk apróra megvizsgálta a nyert ajándékokat s mindegyikünk külön forró, hálás kézcsókkal megköszöné azokat a boldog szülőknek. Szüleinktől néhány tanácsot és intelmet kellett meghallgatnunk. Az akkor hallott szavak mélyen vésődtek lelkünkben, s egész éven, mint intő jobb lebegett előttünk. A karácsonynak mai formák szerint való megünneplését, vagy helyesebben magát a karácsonyfát édesanyám honosította meg hazánkban...” Vay Sándor ezzel szemben a *Jövendő* című folyóiratban, 1905-ben ezt állítja: “A Christbaum (karácsonyfa) divatját József nádor harmadik felesége, Mária Dorottya hozta be nálunk.” Mária Dorottya württembergi hercegnő volt, tehát a karácsonyfa elzászi, badeni törzsterületének szomszédságából került Budára 1819-ben.

A karácsonyfa első említésére a magyar irodalomban elég későn bukkanunk. Ugyan báró Eötvös József Ercsiben, 1835-ben írt irodalmi tanulmányában a XIV. Lajos-kori francia irodalomról azt írta, hogy az nem erős tölgyhöz, hanem "inkább ama fácskához hasonlatos, melyre karácsonykor gyermekeknek ajándékokat aggatnak". Egy kilenc évvel későbbi, Petőfi Sándor, Csapó Etelka, Vörösmarty Mihály, Bajza József, Erdélyi János, Kuthy Lajos és Kazinczy Gábor társaságában töltött karácsony estéről említette a karácsonyfát a vendéglátó háziasszony, Vachott Sándorné, Csapó Mária *Rajzok a múltból* című emlékirataiban: "...kénytelen valék a társaságot egy időre elhagyni, részint mivel az esteli feladását kellene sürgetnem, részint, hogy szép ünnepeyesen bemutassam az est fénypontját a karácsonyfát... A karácsonyfa bemutatása az estelizést megelőzve történt; – nagy éljenzések fogadták a fát, melyen a gyertyácskáktól megvilágítva, minden jelenlévő számára tündöklött egy-egy parányi ajándék. Kugler cukrász gyártmányai..." Első szépirodalmi említésével Jókai Mór *A koldusgyermek* című karácsonyi elbeszélésében találkozunk 1854-ben a *Vasárnapi Ujság* hasábjain: "Annyi ablak ki volt világítva az utcákon, fényes hintók robogtak alá s fel; ragyogó boltablakokban fenyőfák voltak kitéve, égő viaszgyertyákkal, cukoranyagalkákkal, picike bölcsökkel, azokban aludt a kis Jézus..."

Bár a német származású gróf Leiningen-Westerburg Károly a délvidéki harcokból 1847. december 7-én kelt levelében azt írta magyar feleségének, hogy lánya: "a kis Liza remélhetőleg jó és szép karácsonyfát érdemel", Magyarországon a karácsonyfa nagyobb mértékben csak az 1848-49-es szabadságharc után kezdett meghonosodni. Korábban még a vidéki birtokain élő magyar arisztokrata családoknál is hiányzott. Báró Splény Béla Pest megyei, pátyi földbirtokos 1877-ben keletkezett emlékirataiban a reformkor kezdetéről, az 1824/25. év fordulójáról jegyezte fel: "A most divatozó karácsonyfák akkor még nem váltak szokássá..."

Három évtized múltán, az 1850-es évek második felében Madách Imre alsószetregovai (Nógrád megye) kastélyában már állítottak karácsonyfát, ahogy azt a költő unoka-öccse, Balogh Károly visszaemlékezéseiben olvashatjuk: "Az ebéd végeztével egyszerre feltáru a ebédlőnek a társalgó szobák felé nyíló szárnyas ajtaja, s tündér fényében ragyog, csillog egy óriási karácsonyfa a szomszéd szobában, mely már napok óta el volt zárva előttünk. A szép és gazdag lombú fenyőnek feldíszítése főleg Imre nagybátyámnak s nővéremnek a műve volt. Megvolt a nagy szenzáció, megvolt az öröm, megvolt a boldogság."

A karácsonyfa magyarországi megismertetésében, elterjesztésében az 1849-es emigráció is szerepet játszott. Emigránsaink Németországban, Belgiumban, Franciaországban kaptak menedéket, ahol megismerkedtek az itt már korábban meggyökeresedett karácsonyfa-állítás szokásával. Báró Jósika Miklós írta 1857-ben Brüsszelből Fejérvári Miklósnak a tengerentúlra, hogy karácsonykor nagyon jól szórakoztak, karácsonyfát is állítottak. Hazatérve, az 1857-es amnesztia után, az emigráció tagjai itthon is állítottak karácsonyfát.

A fővárosban és a dunántúli városokban aránylag gyorsan, falun jóval lassabban terjedt. Az 1860-as években már rendszeresen nagy fenyőfavasárokat rendeztek a régi

pesti városháza előtti téren. A magyar falvakban a 19. század utolsó harmadában még főként csak a protestáns papok, a tanítók, a jegyzők, az uradalmi alkalmazottak családjainál jelent meg a karácsonyfa. A polgárság körében a 19. század második felében az ifjúsági irodalom és a képes újságok írói és rajzolói népszerűsítették a karácsonyfa-állítás szokását. Nagy szerepük volt a karácsonyfa megismertetésében az újságok karácsonyi mellékleteinek és a karácsonyra küldött képes levelezőlapoknak is. A Székesfehérvár melletti Sárkeresztesen az 1880-as években a református lelképásztor és író, Babay Kálmán családjánál állítottak először karácsonyfát, a falu lakosságánál csak az első világháború után lett általános.

A gödöllői királyi kastélyban felállított karácsonyfáról a *Mulattató* 1875. évi újévi számában Mikszáth Kálmán tudósított: "A kis Mária Valéria királykisasszony gazdag karácsonyfát állíttatott fel Gödöllőn; aztán összehívatta az egész falu gyermekeit, s ő maga osztotta ki az örömben úszó szegény parasztgyermekek közt. És csak miután előbb a szegények öröméhez járult, vezetettet be őfelsége a királyné belső szobájába, hol viszont mamája számára állított fel gazdag karácsonyfát." Gyakran az uradalmi cselédek vagy gyermekeik is karácsonyi ajándékot kaptak a földbirtokostól. A karácsonyfát így a kastélyban dolgozó személyzet, de az uradalmi cselédség is megismerhette. Népszerű vadászírónk, Széchenyi Zsigmond így örökítette meg az első világháború előtti uradalmi karácsonyt a Székesfehérvárral szomszédos grófi birtokról, Sárpentele pusztáról:

"Hogy az ajándékokat a Kisjézus hozza – ezt tán még elhitték velem ideig-óráig. Hanem azt, hogy a karácsonyfát is ő hozná – azt bizony sohasem! Hogy is hitethették volna, mikor azt minden istenadta karácsonykor mi hoztuk az erdőről – apámmal ketten! Havas karácsonykor szánon hoztuk, különben kocsin.

Így hát huszonharmadikán befogatott, vitt magával baltát-fűrész, kihajtott az erdőre. Nem is egy fát hoztunk olyankor, hanem rendszerint négyet. Az iskolás gyerekekét, a magunkét, az "Öreg"-ét meg a nagymamáét. Nagyság szerint sorolom fel őket. Az iskolás gyerekeké volt a legnagyobb, hiszen az a kocsiszínbe, a Sárpentelelén fellelhető legtágasabb helyiségbe került, annak plafonja, pedig magasabb volt az ebédlőénél. Nagyanyámnak viszont, aki a kert túlsó végén épült "Kislak"-ban székelt, jóval kisebb karácsonyfa kellett.

Huszonnegyedikén már reggeltől kezdve a kocsiszínben foglalatostoktunk. Akkorra kiürítették, kitolták belőle a különféle hintókat-kocsikat-kordékat, egymás tetejére állított szánokat, helyettük hosszú asztalokat sorakoztattak a falak mellé, köröskörül. Középre pedig a nagy karácsonyfát állították.

Azt díszítettük. Létrára kapaszkodva aggattuk rá a szokásos miegymást, még a legnehezebben elérhető ágvégre is csíptettünk gyertyatartót. Aztán nagy szakajtóvékában hordtuk be az iskolás gyerekeknek szánt ajándékot. Mindenkinek jutott meleg ruha, vastag kesztyű, játékszer meg irdatlan nagy dióskalács. Az asztalokon szép sorjába teregettük a fényes papírba takart csomagokat. Mindegyikre gondosan készült névcédulát tűztünk..."

A karácsonyfa megismertetésében, elterjesztésében nagy szerepük volt a főváros-

ban és a városokban polgárcsaládoknál szolgáló, majd férjhezmenetelük után a falujukba visszatérő cselédlányoknak is. Végül hazai elterjesztésében az árvaházak, óvodák, gyermekkórházak, kórházak is szerepet játszottak, ahol már a 19. század második felében rendszeresen állítottak karácsonyfát a gyermekek, betegek számára. Egy fénykép tanúsága szerint az 1930-as években a balassagyarmati kórház sebészeti osztályán is díszítettek karácsonyfát a betegek, az ünnep napjaiban az ágyak mellett szolgálatot teljesítő személyzet számára.

Megjelent a karácsonyfa a templomokban is. Kiskunfélegyházán Móra Ferenc gyermekkorában állítottak első alkalommal karácsonyfát a katolikus templomban. Az író *Szép karácsony szép zöld fája...* című önéletrajzi elbeszélésében így emlékezett vissza erre a nagy eseményre: “Nyolcéves voltam, a harmadik elemibe jártam, és először léptem a közszereplés terére. A közszereplés tere az öregtemplomunk volt. Úri divatot kezdtek a városunkban, karácsonyfát állítottak fel a szentélyben az oltár mellett, s kerestek valami alkalmas kis rongyost, aki a mennyei fenyőt felköszöntse.” Itt szavalta el Móra tanítójának alkalmi versét, amelynek első két sorára még felnőtt korában is emlékezett: “Szép karácsony szép zöld fája, / Mondsza csak, honnan jövel?”

Alföldi terjedéséről a Békés megyei tanyákon, uradalmi majorokban, gyermekkori emlékeit felidézve, ezt írta nekem Debrecenből 1990. január 26-án kelt levelében Gunda Béla néprajzprofesszorom: “Karácsonyfa: Nagyszénás környékén a pusztákon, de a tanyákon is a század elején fenyőfácskát vagy valamilyen száraz ágat vitt be karácsony este a gazda, a fára burgonya s más hasonlók voltak ráakasztva. Volt, hogy a gazda csak a pipáját és a dohányzacskóját akasztotta a “karácsonyfára”, s beköszönt, boldog ünnepeket kívánt. Ez utóbbi különösen erős emlékem, mert valamelyik anyai rokonomnál történt. Adatok: nagyszénási tanyák, Gáspártelek, Nagymajor, Csucs majorok.”

Magyar katonáink a császári és királyi közös ezredekben osztrák katonatársaikról is megismerhették a karácsonyfát. Hozzájárult népszerűsítéséhez az első világháború, ahol sok esetben osztrák és német katonákkal együtt teljesítettek frontszolgálatot. Viski Károly írta a *Magyar Nyelvőrben* 1919-ben: “A német ember – így mutatják képes újságjai – még a lövészárokból is gyűjt két-három araszos karácsonyfát; a magyar paraszt tudtommal sehol.” Az első világháború előtt Fejér megyében számos községben a nép nem állított karácsonyfát. Lévy Lajos *A sárkeresztúri református egyház múltja és jelene* című, 1890-ben kiadott könyvében megemlíti: “A karácsonyfa, itt még ismeretlen. De a kántálás, lövöldözés, csöngőzörgetés még mindig szokás és kedvelt dolog.” Kovács Imre református lelkész írta a seregélyesi karácsonyi népszokásokról készített néprajzi pályamunkájában: “Nálunk a karácsonyfa nem volt szokásban. Így a díszítés, gyertyagyújtás, csillagszóró sem. Néhány ‘úri’ háznál, meg néhány katolikus háznál igen. A katolikus családok tagjai ugyanis a grófi kastélykert fenyőiről, így vagy úgy, szereztek legalább egy-egy fenyőgallyat. Mi (reformátusok) nem szerezhettünk, de nem is volt ilyen igényünk.”

Hasonló eredményre jutott a karácsonyfával kapcsolatban a Zempléni-hegység terü-

letén az 1970-es években végzett helyszíni kutatása során Niedermüller Péter, ahogy azt összefoglaló tanulmányában közölte: "Karácsonyfát ma már minden házban állítanak, de régebben nem volt ennyire általános ez a szokás. Abaújalpáron a szegényebbek az első világháborúig nem állítottak karácsonyfát. A jobb módú emberek emlékezetük szerint viszont, itt mindig volt karácsonyfa. Adataim alapján úgy tűnik, hogy vidékünkön csak az első világháború után, tehát viszonylag későn vált általánossá a karácsonyfa állításának szokása. A karácsonyfát még ma is a 'második házban' állítják fel. A fát kisebb gyermekek és a lányok díszítették fel, cukorral, dióval, almával...A karácsonyfa újévig, esetleg vízkeresztig állt a szobában, utána kidobták, eltűzelték. Fonyban, amikor ebédelték a karácsonyfát még a közelmúltban is a gerendából kiálló szögére akasztották fel. Vidékünkön mindenütt emlékeztek arra az idősebb emberek, hogy régebben (60-90 évvel ezelőtt) soha sem állították a karácsonyfát, hanem mindig a sorokba, a gerendába vert szögére akasztották. Meg kell még emlétenünk egy érdekes szokást Boldogkőváraljáról. Karácsony első napján a hozzátartozók egy kis karácsonyfát vittek magukkal a temetőbe, és valamelyik közeli rokon sírjára állították."

A moldvai magyarok csak az 1950-es évek második felében ismerkedtek meg a karácsonyfával. Pusztinán (Bákó megye) az 1940-es években született gyerekek még nem kaptak karácsonyfát. Ez a karácsonyfa nélkül felnőtt generáció a gyerekei számára az 1960-70-es években már állított cukorral, almával, körtével, dióval, piskótával, nápolyival díszített fenyőfát. Az utóbbi három évtizedben már nem hiányozhat a karácsonyfa egyetlen olyan moldvai magyar házból sem, ahol gyermekeket nevelnek. Mi lehetett a téli májusfák, később a karácsonyfák felállításának és a karácsonyi ajándékozásnak eredeti célja, szerepe, lélektani háttere? Azoknak a fáknak, gallyaknak, amelyek még télen is zöldellnek, ezáltal dacolnak a növényvilág szempontjából halottnak vélt időszak pusztító hidegével, különös életerőt tulajdonít az európai néphit. Az embereknek a téli napforduló idején a maguk hasznára kell fordítani e fák életerejét. Ha az örökzöld gallyakat, fákat felakasztják vagy felállítják a házban, erős életerejük a környezetre, a ház lakóira átáramlik, bőséget, áldást eredményez, minden bajt elhárít.

A karácsonyi ajándékozás lélektani háttere az ünnep évkezdet jellegével magyarázható. Általános emberi hit szerint minden kezdésnek előremutató jelentősége van. A jó kezdet jó előjel, ezért akikkel együtt élünk vagy hozzánk közel állnak, azok számára az évkezdés idején gondoskodni igyekszünk, jelképesen az ajándékokkal is, hogy az új évben semmijük ne hiányozzon. A javaknak a kezdéskor való megnövelése az egész évi gyarapodást vonja maga után. Az európai népeknek az örökzöldek különös életerejében és a kezdeti bőség jó előjel voltában való hitét mindennél szebben fejezi ki Sebastian Brant strasburgi német író a *Bolondok hajója* című könyvében: "Akinak pedig nincsen valami új holmija és újév táján énekelni megy és zöld fenyőgallyat nem tűz ki házában, az azt hiszi, hogy nem éli végig az évet... Ugyanez az új évre: Akinak valamit nem ajándékoznak, az azt hiszi, hogy az egész év nem lesz jó..."

Somogyi Gábor

Művészi életút Zempléntől a Tátraig

Borúth Andor (1873-1955) festőművész pályája és alkotásai

Sok magyar művész neve merül méltatlanul feledésbe. Zemplén szülöttje, Borúth Andor is közéjük tartozott. Születésének 130. évfordulóján azonban szülővárosa, Sátoraljaújhely méltó módon emlékkiállítással és monográfia kiadásával törli le a feledés porát a művészről és alkotásairól. Borúth Andor nagyívű pályán indult, tehetségét jelzi, hogy már fiatal éveiben az 1900. évi párizsi világkiállításán Mention Honorable elismerő oklevelet, Budapesten pedig számos rangos díjat nyert képeivel. 1910–11-ben Tátraszéplakra került, ott megnősült és családot alapított. Aztán jött a világháború, majd Trianon. Házassága révén jó anyagi körülmények közé kerülve, portrékat és tájképeket festve egyéniségével élénk művészeti életet alakított ki Tátraszéplakon. Emellett szorgalmas kiállítója volt a Múcsarnoknak, a Nemzeti Szalonnak, és rangos kiállításokon vett részt Európa több nagyvárosában.

Ki volt ez a tehetséges és termékeny, a 20. század viharos évtizedeinek végére mégis elfelejtett magyar festő?

Borúth Andor 1873. június 17-én született Sátoraljaújhelyben, a Széchenyi tér 9. sz. házban, Steiger Alajos (művésznevén Borúth Elemér) költő, lapszerkesztő és Evva Ottilia gyermekeként. A család 1886-ban, édesapja halála után vette fel hivatalosan a Borúth nevet. 1893 júniusában édesanyjával és testvéreivel Budapestre költöztek. Ezt megelőzően, már 1892-től Münchenben, Hollósy Simon iskolájában tökéletesítette rajzkészségét, majd 1893 ősztől Párizsban a Julian Akadémián tanult, ahol Jules Lefébvre, Lucien Doucet és Tony Robert-Fleury voltak mesterei. Tehetsége hamar megmutakozott: 1896-ban az ezredéves kiállításon *Este a műteremben* c. képével elnyerte a gr. Károlyi Tibor-féle díjat és külön elismerő oklevelet kapott. 1898-ban Párizsból visszatérve az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat (OMKT) tavaszi nemzetközi kiállításán a *Torreádor* c. festménye Röck Szilárd-jutalomban részesült, s a képet a Szépművészeti Múzeum megvásárolta. 1899-ben a

Szolnoki Művésztelep egyik kezdeményezője, ezt követően 1901-től 1905-ig a Benczúr-féle mesteriskola tagja volt. 1902-ben Hollandiában és Belgiumban tanulmányozta a régi mestereket, elsősorban Rembrandtot, 1904-ben pedig állami ösztöndíjjal Spanyolországba utazott főleg Velázquez mélyebb megismerésére. Ebből az időszakból származó elismerései: 1900-ban a Párizsi Világkiállításon a *Torreádor*-ra odaítélt Mention Honorable elismerő oklevél; az OMKT budapesti nemzetközi kiállításain a *Feketeruhás nő kutyával* c. képével 1902-ben elnyert Ráth György-díj, a *Jézus születése* c. festményére 1905-ben kapott 4000 koronás társulati díj (a Szépművészeti Múzeum ezt a képet is megvásárolta), illetve a *Jézus sírba tétele* c. vázlatára 1909-ben odaítélt Ipolyi Arnold-féle díj. 1909-ben a Glaspalastban rendezett müncheni nemzetközi kiállításon *Férfi kutyával* című önarcképét második díjjal, az ún. kis aranyéremmel jutalmazták.

Borúth Andor portréfestészetét állami megrendelésekkel is elismerték. A századfordulón és az azt követő években a Magyar Tudományos Akadémia részére nyolc tudós arcképét festette meg, és készített egy Munkácsy má-

solatot *Haynald Lajos* bíborosról. E képek ma is az MTA székházának falait díszítik, illetve néhányukat a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Arcképcsarnokában őrzik.

A mester életében gyökeres változást jelentett az 1911-es év. Ekkor vette feleségül Guhr Hermint és családjával Tátraszéplakon telepedett le, ahol ezt követően az ő hatására, szepességi és magyarországi művészek részvételével, élénk művészeti élet alakult ki. Gyermekai 1944-ben Nyugatra menekültek, feleségével egyedül maradt, 1953-ban megözvegyült. Egy év múlva feleségül vette Guhr Rózát, aki első feleségének csak névrokona, s aki az idős festőt élete végéig ápolta. Még két évig élt: 1955. augusztus 22-én bekövetkezett halála után a nagyszalóki evangélikus temetőben helyezték örök nyugalomra, első felesége mellé.

Borúth Andor 1894 és 1955 között képeivel a Kárpát-medence városaiban, de főként Budapesten több mint 120, Európa más nagyobb városaiban 19 kiállításon vett részt. Magyarországon ma tizenegy közgyűjteményben 55, Szlovákiában tizenhárom közgyűjteményben 350, Romániában az aradi múzeumban egy alkotását őrzik.

Borúth Zemplénnek is festett. A vármegye megbízásából készítette azt a nagyszabású képet, amely a budapesti millenniumi díszfelvonuláson részt vett zempléni bandériumot ábrázolja. Ennek előzménye, hogy Dókus Gyula vármegyei főjegyző az Országos Magyar Képzőművészeti Társulatnak 1896. június 25-én írott levelében hosszú és lelkes hangú Indítványban javasolta, hogy a június 8-ai millenniumi országos díszfelvonulást kívánatos volna a Feszty-körkép mintájára megfesteni. Az indítvány, országos szinten nem, de megyei vonatkozásban megvalósult: Dókus a zempléni bandériumot ábrázoló kép megfestésével Boruth Andort bízta meg. *Gróf Andrássy Gyula és báró Vay Miklós* arcképei szintén a vármegye megrendelésére készültek, valamennyi festményt a sátoraljaújhelyi megyeháza dísztermében helyezték el. A képeket 1944-ben Tállyára menekítették, majd feltehetően a Szovjetunióba vitték, sorsuk ismeretlen. A magánrendelésre készített *Dókus Ernőné*-portré jelenleg a Sárospataki Református Kollégium Múzeumában látható. A sátoraljaújhelyi római katolikus plébánia templom részére 1910-ben festett *Szent Antal* és *Szent Erzsébet oltárképek* ma is megcsodálhatók.

Borúth Zemplénben magánrendelésre és családja megörökítésére is számos alkalommal fogott ecsetet: *Evva András* megyei főjegyző, nagyapja arcképét a művész dédunokája örzi. Több képe lappang, ilyen például *Chyzer Kornél* orvos, akadémikus arcképe. Néhány arcképet édesanyjáról is készített, ezek egyik szép példánya a Magyar Nemzeti Galéria tulajdona.

Borúthot nem ragadták magával korának különböző izmusai. Véleményét ezekről az 1925-ben vele készült riportban így összegezte: „Mindent elfogadok, a legvadabbat is, csak rajzban és formában jó legyen. Igen sokszor a hiányos rajzolást takarják csak a képek, de sok kiváló művész is kerül ki az új törekvések emberei közül.”¹

Borúth Andor mindenekelőtt arcképfestő volt, portréi elsősorban olajképek, de készített pasztellt, szénrajzot is. Munkásságát áttekintve azonban ki kell emelnünk vallásos tárgyú képeit. A mintegy 8-10 ilyen témájú alkotása közül különösen a már említett *Jézus sírba tétele* c. vázlatát és a *Jézus születését*, továbbá az *Emmausi vacsorát*, *Szent Antal* és *Szent Erzsébet oltárképeit*, *Krisztus tollrajzát*. Fontosak a főleg fiatalkori nagyvonalú zsánerké-

pei: *Este a műteremben, Cigánycsalád, Utcai énekesek*. Kitűnő tájképek egész sorát festette a különösen szeretett szűkebb hazájában, a Magas Tátrában és környékén (*Tátrai táj, Téli táj*). Számos képen megörökítette a tátrai táj emberét.

A művész önmagáról vallotta: „megfoga a táj, de a figurális jobban érdekkel”. A megrendelésre vagy kedvtelésből festett portrék mellett több önarcképet is készített. „Ezeket figyelte saját érését és öregedését. A rendelésre készült portrékhoz képest ezek a művek közvetlenebbek, festőileg felszabadultabbak, színekben és ecsetkezelésben frissebbek.”² Önarcképei „egy elmélyedésre hajlamos művészlelket mutatnak, aminthogy hajlott is a lelki elvonulásra. (*Meditáció* c. képe is erre utal.) Ez a hajlam tette alkalmassá arra, hogy portréiban a külső mögött, tehát a látvány mögött a belső lényegét keresse.”³ A Pozsonyban élő Jankovich Imre 1953-ban meglátogatta a 80 éves mestert, és művészetét így értékelte: „Borúth Andor életén keresztül sok száz arcot és sok száz emberi jellemet figyelt meg. Ha műveit időrendbe szedve vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy minél idősebb a mester, annál inkább sikerül a lényegét, a jellegzetest meg-

ragadnia. Képei hovatovább egyszerűbbé, nagyvonalúbbá válnak, és mégis mindig többet árulnak el az örök emberről. Utolsó munkáiban szinte leszűri egész élete megfigyeléseit, és ezek az arcképek már nem csak bizonyos személyeket ábrázolnak, hanem ennél többet, karakterisztikus ember-típusokat. Borúth ebben a stádiumban érkezett már a realista művészet mesteri nivójához (...) A másik dolog, amit a műteremben látott képek mindjárt a belépésnél elárulnak az, hogy Borúth Andor mesteri kezelője az ecsetnek. Abba a művészgenerációba tartozik még, akik munkájukat a pontos realista rajz lelkiismeretes elsajátítására alapozták. Azt a kifejezési módot választotta mindig, ami a legvilágosabb, és amely mindig érthető volt a legszélesebb néprétegek számára”⁴ Borúth művészetére igen jellemző Szász Endre gondolata: „a művészetnek nem a folyton változót kell hajszolnia, hanem e folyton változó világban kell állandót alkotnia.”

Ami a kései utókor értékítéletét illeti, Borúth emlékét Szlovákiában időről időre felidéztek, itthon azonban neve feledésbe merült. Ezt a csendet törte meg 2003 őszén a sátoraljaújhelyi Kazinczy Múzeum. A Kazinczy Fe-

renc Társaság és a Magyar Nemzeti Galéria közreműködésével születésének 130. évfordulóján emlékkiállítás nyílt, munkásságáról monográfia jelent meg e sorok írójának tollából. A művész szülőházán emléktábla felavatására is sor került. A kiállításon nagyrészt a hazai közgyűjteményekben őrzött képek láthatók, amit az örökösöknél és magántulajdonban levő képek egészítenek ki. A külföldön található alkotásokat anyagi okokból egyelőre nem sikerült bemutatni. Külön említést érdemel, hogy a művész Münchenben élő fia hat darab nagy értékű képet ajándékozott a Kazinczy Múzeumnak. A kiállítás további érdekessége az MTA tulajdonában levő elveszettnek hitt *Thaly Kálmán* portré, illetve a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Arcképcsarnokában eddig *Ismeretlen férfiként* nyilvántartott arckép bemutatása. A modellt egy 1885-ben készült kinagyított fénykép segítségével nemrég egyértelműen azonosították: a portré Zipernowsky Károly villamosmérnök feltalálót, a Ganz-gyár volt igazgatóját ábrázolja. Borúth Andor életének és munkásságának méltatására befejezésül hadd idézzem Szij Rezső szavait: „Nemcsak művészete volt nemesen előkelő, életét is a szépség és a harmónia jelle-

mezte, s ezt – e két világháború pusztításait megélt festők közül – nem sokkal mondhatták el magukról.”⁵

Jegyzetek

- 1 Simán Erzsébet: Látogatás Borúth Andor festőművésznél = *Az Újság*, 1925. február 28.
- 2 Jitka Haakova: Boruth Andor és a tátraszéplaki művészet = *Tatry*, 1998. 6. szám
- 3 Szij Rezső: A portré és tájképek avatott mestere = *Új Szó*, 1970. február 15. 8.o.
- 4 *Fáklya*, III. évf. 7-8. szám, 1953. július-augusztus, 480-482.o.
- 5 Szij Rezső: i.m.

Fiam

Dr. Ghur Mihály főorvos

Női portré hátulról

Önarckép

Jakab István

Magas kőfal

Gondolataiba mélyedve ödöng a református kollégium előtt. Fel-le sétál a járdán, olykor nekidől a hatalmas vaskaput tartó falnak, de nincsen sokáig nyugta: mozgásba hozzák nyugtalan lábai és gondolatai. Néhány lépéssel bent lehetne az iskolakertben is; de ott nem találkozhat senkivel, akitől valamit megtudhatna.

Neki pedig most ez a célja. Nem tud otthon ülni internátusi szobájában. Izgatja, mi lesz este. Ezt neki tudnia kell, hogy előre eldönthesse, mit tegyen majd. Nem csupán róla van szó, hanem a sárospataki református gimnáziumról. A gimnázium ifjúságáról. Ő maga csak nyolcadikos gimnazista, de a diákönkormányzat elnöke. S ez a körülmény igen megnöveli most a felelősségét. Este a polgári iskola tornatermében békenagygyűlés lesz. A gimnázium tanári karát és diákságát is meghívták rá. Az igazgató úr délelőtt értesítette a meghívásról, s ő kihirdette a diákoknak: vacsora után sorakozó, s testületileg mennek a nagygyűlésre. Természetesen a tanári kar is megy, csak éppen külön testületként, a pedagógus-szakszervezet

egységeként. A diákok az ő gondjaira és felelősségére vannak bízva. Így szokás ez már Patakon, amióta a demokrácia – amelyet az utóbbi időben inkább gyengíteni, mintsem erősíteni igyekeznek a hatóságok – beköszöntött. Így vesznek részt minden nyilvános megmozduláson: ünnepélyen, felvonuláson. Joga van a diákönkormányzatnak bizonyos önállósághoz, de a jogok gyakorlása kötelességekkel is jár, mint például ezeknek a közös részvételeknek a megszervezése; a rend, fegyelem fenntartása és egyebek. Formailag független a diákönkormányzat a „külső szervektől” is: nem irányítja „politikailag” az országos diákszövetség. Megpróbálta ugyan hatáskörébe vonni az egyházi iskolák diákságát is, de ez sikertelen kísérletnek bizonyult. Azokat a református iskolákat, amelyeknek diáksága csatlakozni akart, az állam és az egyház közötti megegyezésre hivatkozva visszautasították az állami szervek. Ők, patakiak meg nem is voltak hajlandók kérni a csatlakozást. Önkormányzatuk tehát csak a tanári karnak, illetve az iskola igazgatóságának tar-

tozik bizonyos felelősséggel. A tanárok nagyvonalúak; toleránsak, ha szükség van rá; az önkormányzat pedig cserébe leveszi a vállukról a szervezés és fegyelmezés gondjának nagy részét.

De bármennyire független is az iskola a „külső szervektől”, a közigazgatással és a társadalmi szervezetekkel illik együttműködni. Nem húzhatja ki magát a közös ünnepélyen való részvétel alól sem. S ez a békenagygyűlés is ilyen. Az ifjúsági szervezet rendezi, állítólag a megyei ifjúsági szervek kezdeményezték, de a kivitelezésében a pataki kollégium vállalja a főszerepet. A népi kollégium... A diákelnök nem tud megbarátkozni ezzel az intézménnyel. Nem, mert Patakon ez a kommunista párt előőrse. Máshol az a baj a népi kollégistákkal, hogy nem eléggé bolsevikok, inkább a parasztság érdekeinek propagálói. No, hát itt nem! A szegényebb falusi diákokat igyekeznek megnyerni anyagi segítséggel, de cserébe a lelküket kéri. „Vezéreikkel”, noha diákokról van szó, a tanárok sem mernek ujjat húzni. Ha főkolomposok nem járnak órára – „politikai elfoglaltságuk miatt” –, a tanárok ezt szó nélkül tudomásul veszik. Senki nem vonja őket felelősségre. Csak ő hadakozik velük. Megteheti: nem függ tőlük. Neki két

hazát adott végzete – jutnak sokszor eszébe Tompa sorai. Ha egyikben nem lesz maradása, ott a másik. Pataktól 15 kilométerre, keletre, a határon túl. Ez azonban most csak lehetőségként merül fel benne. Igaz, többször megkérdezték már tőle fenyegetésképpen, amikor áthúzta a nékoszosok számításait, hogy akar-e menni egyetemre. Azon az áron nem, hogy eladja magát és az iskoláját. Ilyenkor – némi lelkiismeret-furdalással – a teológiára gondolt mint mentsvárra. Fel is ajánlottak ott neki egy ingyenes helyet, s amikor ő azzal a feltétellel vagy inkább kétséggel fogadta el, hogy nem biztos saját magában, azzal nyugtatták meg: ha az Isten azt akarja, hogy pap legyen, akkor úgyis az lesz; ha meg nem, akkor úgysem lesz az. Hát igen, a predestináció. Ez egyelőre megnyugtatta.

Most azonban nyugtalan volt. Nem a saját sorsa miatt. Leste az ismerősöket; próbálta belőlük kipréselni az információkat. – Mit hallottál az esti nagygyűléssel kapcsolatban? – állt nekik. Újhely felől ugyanis rossz hírek keltek szárnyra: Patakon Mindszenty hercegprímás és Bartha plébános ellen akarnak tüntetni.

Mindszenty József ügyén nem tudott eligazodni. Ahogy sok más ember sem. De az nem volt számára mellé-

kes, hogy a katolikus egyház magyarországi fejről van szó. Bartha plébánost meg bátor embernek tartotta. Kommunistaellenes prédikációit ő is többször meghallgatta néhány diáktársával. Megtörtént, hogy vasárnap kilenc órakor a katolikus templomba ment, tíz órakor a reformátusba. De itt most nemcsak Mindszenty és Bartha személyéről volt szó. Nem is csupán az elvekről. Hanem arról, hogy egy református gimnázium tüntessen két katolikus pap ellen. S ha arra gondol, hogy a gimnázium ifjúságának körülbelül negyedrésze katolikus, s ezeket neki papjuk és főpapjuk elleni tüntetésre kellene vinnie, lelkiismerete is háborogni kezd. Hogy állhatna ő ezzel a diáktársak elé?

Akikkel eddig beszélt, mindnyájan azt mondták: bűzlik valami a gyűlés körül. A nékoszosok között akadtak olyanok is, akik csak kényszerből éltek a népi kollégium adta lehetőségekkel; ezeket bizalmasan szóra lehetett bírni. – Mi is készülünk a békegyűlésre – mondta egyikük –, de nagy a titkolózás körülötte. A vezetők csak egymás közt tárgyalnak a részletekről, minket nem tájékoztatnak. Nem játszanak nyílt kártyákkal. – Egy másik szerint a megyei küldött elkottyantott valamint a tüntetésről is.

Az elnök elindult az igazgatói hivatal

felé. Tudta, Szabó Gyula igazgató urat még bent találja. Amikor közölte vele aggályait, s tájékoztatta a szállongó hírekről, az igazgató elképedt.

– Minket békenagygyűlésre hívtak, mi békenagygyűlésre megyünk – jelentette ki, amikor egy kissé összeszedte magát.

Ez a jóhiszemű pedagógus még nem ismeri a mai módszereket. De mit tegyen majd ő, a diákelnök, ha ott szólítják fel őket váratlanul a tüntetésre? S mit csináljon az ifjúság? Ezeket a kérdéseket hangosan is feltette igazgatójának.

– Én azt a ti lelkiismeretekre bízom – mondta az igazgató.

Hát ez a legkönnyebb – gondolta az elnök, de annyira tisztelt igazgatóját, hogy a már majdnem megjegyzéssé formálódott véleményét magába fojtotta. Kifelé menet már meg is értette az igazgató urat. Hogy a tüntetés ötletével nem értett egyet, az nyilvánvaló volt a megdöbbenéséből. Demokratikus érzülete viszont nem engedte meg, hogy a diákságnak megtiltson olyasmit, amit az esetleg helyesnek lát. Én meg bízom a lelkiismeretükre... – dohogott tovább. Vigyem a diákokat oda, mint valami birkanyájat, s majd azok ott kezelésbe veszik őket. Nem, ez így nem lesz jó. De a gyűlésre el nem menni sem lehet. Hátha nem

történik semmi csalárdság, hanem egyszerű békegyűlésről lesz szó... Ha nem mennek el, évekig hallgathatja az iskola a „bírálatokat”. A döntés órá maradt. Neki kell vállalnia a felelősséget. Úgy kell döntenie, hogy a kecske is jóllakjék, a káposzta is megmaradjon. Érezte, hogy ez most nem lesz könnyű.

Amikor a gimnázium osztályait útnak indította a polgári iskola felé, arra az elhatározásra jutott, hogy a diáktársakat egy tömbben ülteti le: ne legyen nagy szóródás a teremben. Minél rugalmasabban lehet őket mozgatni, annál jobb. Csak azt nem tudta elképzelni, hogy szükség esetén hogyan hozza tudomásukra: maguk döntenek arról, tüntessenek-e, vagy ne. Előre nem akarta ezt közölni velük; miért riasztaná meg őket esetleg egy rémhírrrel? De ha ott hozza ezt a tudomására majd az elbizonytalanodott tömegnek, vajon nem lesz-e késő? Érezte, hogy ezt úgy kell tudtára adnia a diákságnak, hogy az latolgatás nélkül dönthessen. Csak azt nem tudta még, hogyan tegye ezt.

A szónokok nem sokáig hagytak kétséget afelől, mi a céljuk; először csak általánosságban beszéltek arról, hogy az ifjúság sem maradhat passzív ezekben a sorsdöntő években, napokban, „nem vonulhat passzív rezidenciába”,

jelentette ki a gimnazisták derűtségére egy tanítóképzős, aki latin szavakat talán csak katolikus temetéseken hallott. A *rezisztencia* szót meg valami politikai gyűlésen hallhatta.

Amikor elhangzott a felszólítás is – „Menjünk tüntetni Mindszenty ellen Bartha plébániája elé!” –, az elnök az elsők között ugrott ki az ajtón. – Gimnázium, sorakozó! – hallották csakhamar a hangját a kisodródó diákok. Némelyek egykedvűen álltak be a sorba, másoknak az arcukra volt írva, hogy szeretnének inkább valahol másutt lenni. A sürgető szavakra azonban – ha kelleetlenül is – odaténferegtek osztályukhoz.

A gimnázium már felsorakozva állt, de az ajtón még jöttek kifelé a gyűlés résztvevői. Gyorsan cselekedni kell, határozta el az elnök, s jól hallható hangon így szólt a diáktársakhoz:

– Most pedig mindenki azt tegye, amit helyesnek tart!

Szeme a keskeny udvar magas kőkerítésén akadt meg. Gondolkodás nélkül döntött. A szavait fogadó dermedt csendben megindult a kőfal felé. Csak akkor hasított tudatába a felismerés, mire vállalkozik. Ő, aki testnevelésből mindig az ügyetlenebbek közé tartozott, át akar ugrani ezen a magas falon? Ő, aki gátfutáskor sorra döntögette fel a gátakat? Mi lesz, ha nem

sikerül? Nevetség tárgyává válik. De lábai már futásra váltottak, s minden erejét beleadta a lendületbe. Az elrugaszkodás után megkapaszkodott a fal tetejében. Sikerülnie kell! – bízta magát, s csodák csodája, sikerült a két lábát is felhúznia. Ugrás lefelé – s a szomszéd ház kertjében volt. Szinte maga sem akarta elhinni, ami történt. Próbált tájékozódni a sötétben; izgatottan keresve a kijutást az ismeretlen telekről. Szerencsésen kiért a várba vezető széles utcára, de csak a várkertben lélegzett fel. Csakhamar néhány osztálytársába botlott. Ők „legálisabb” úton jutottak a várkertbe. Tőlük tudta meg, hogy a gimnáziumi osztályok az ő „falugrása” után pillanatok alatt szétszéledtek.

Másnap tájékozódott a történetekről. Egypáran „passzív rezidenciába vonulva”, oldalról figyelték az eseményeket. Azok mondták el, hogy a plébániát Bartha plébános vasvillás hívei őrizték. Az ablakok sötétek voltak, a plébános nem fogadta gyertyafénnyel a népi kollégisták és a hozzájuk csatlakozó ifjak jelszavait.

Visszagondolt a tegnap estére. Amikor lelki szemei előtt megjelent a magas kőfal, hihetetlennek tűnt fel, hogy ő azt átugrotta. Mégis ez történt. Arra gondolt, hány kőfal mered akadályként az életben, az ember elé. Ledön-

teni ugyan egyedül nem tudja őket, de szerencsére átugorhat rajtuk. Hogy miért éppen ezt a furcsa módját választotta a távozásnak? Azt saját magának sem tudta megmagyarázni. Nem tervezte ő ezt, csak akkor villant fel benne az ötlet, amikor már cselekednie kellett. Kimehetett volna az udvarból a kapun is, de akkor egyszerűen csak „köddé vált volna”. Igen, az a mód állt volna közelebb a szökéshez, nem ez. Márpedig ő nem szökni akart, hanem – távozni. A fal átugrása így figyelemfelhívás lett: jóérzésű embernek nem szabad részt vennie ebben az „akcióban”.

De gondolatait nem a „nagy ugrás” kötötte le. Ez a „teljesítménye” – úgy érezte – eltöprel egy tény mellett, amely elégedettséggel töltötte el a lelkét: a református gimnázium nem tűntetett.

Szathmáry Zoltán

Az Idő

Sűrű ködként mindent ellepek
körülölelve, magamba fogadlak:
nekem előre - hátra értelmetlen.
Semmi kezdete, végtelen minden,
Én vagyok a nappal s az éjura,
múlás, teremtés egy-egyléptem,
nyomomban olykor semmi
nem maradhat egészben, épen,
lehet az érc avagy gránit
finom porként hinti a szél,
ahogy pallosom lesújt
m i n d e n r e,
mi eddig békésen élt,
s majd talán élni fog.
Nem döntök, végrehajtok.
Palástom árnyékába burkolva
törékeny lett most a kemény,
fakó, mi egykor színes volt.
Csókom nyomán fogynak a szavak,
mélyülnek sok arcon a ráncok,
mégsem tiszteltek, nem vigyáztok,
apró szemként a homokórában,
inkább kevesebb ideig halandóként,
pedig Én vagyok a legnagyobb Úr!

Szilágyi László

Fellegekkel érkezem

A szürke fellegekkel érkezem
Áhítattal a gönci tájra.
Honi mezőktől elszokott szemem
Némán mered a dús határra.

Virágok pettyezik a réteket.
Hullámzó arany búzatenger
És pipacsszájú kísértetek
Ölelkeznek víg szerelemmel.

Árokszegélynél arcra borulok.
Aranyárfolyam aranyalappal.
Lég zenél fülbemászó dallamot,
Gyümölcsfák állnak zöld kalappal.

Dördül az ég. Mélyszürke fellegek
Dúsult terhüket földre öntve,
Esővel áztatják a teret,
Termővé téve mindörökre.

Hidasnémeti, 2003. július 19.

Halászi Aladár

Hosszú az út hazáig

Sehol annyi szeder nincs a világon, mint a nagynénémék falujának határában. Oda szegődtem a nyárra teheneket legeltetni, nyaralni is egy kicsit. A Dereszlán, Henyén, a Kápolnádombon még a kilátás is megvolt, nem úgy, mint a Sifra alján, de ez utóbbi helyen szebb volt a termés. A vasúti árok partján is jócskán találtam, de a mozdony veszélyes lett volna a tehenekre. Leginkább a Henyére szerettem járni velük, mert ott sok kukoricás kapaszkodott a domboldalra, bennük a gazdák a kapanyélbe. Ha egyeltek, akkor szár is akadt. Már ismertek és kiabáltak, ha nem akarták a kivágott szárat összeszedni, etessem meg én a tehenekkel, ne húzgáljanak a kökényes, akácós árokparton, ha nem muszáj. Azért is jól éreztem magam ott, mert naponta elképzélhettem a szabadságharc itt sokszor elmesélt ütközetét, hosszan nézve a kis templomot a másik domb tetején. Mindig új hadicselt eszeltem ki az ellenség kárára. A végén géppuska, repülő is pusztította soraikat. Az egyik gépben én voltam a bomba kidobáló.

A két tehén mindig éhes volt, hát csak evett. Mint a pusztaiak, olyanok voltak: szívósak, erősek, csontosak. Hentente megjárták a szomszéd falu malmát fuvarban. Ilyenkor engem is elvitt néném világot látni. Augusztus végére annyira összebarátkoztam a tehenekkel, hogy abbahagyták az abrakolást fejésük közben, ha meghalották a hangom az ólajtóban.

Eljött a búcsúzás ideje a nyártól, nénéméktől, a domboktól, tehenektől. Unokatestvéremék délre jöttek haza a szőlőből aznap, hogy útra bocsássanak. Megmosdattak, majd kétszer is leöntöttek az udvar közepén a naptól felmelegedett veder vízzel. Kiszedték a legkisebb tüskét is a talpamból, tenyeremből, friss kötést tettek a már csaknem begyógyult lábujjamra, amelyről nyaranta lejött a köröm valahogy. A legújabb körmöm a Lámpásának köszönhettem: az övé volt felül.

Az ebédre meghívták Magdit is, aki szeretőjének mondott. Hányszor boldondított, hogy nem megy máshoz feleségül, csak hozzám.

– El is mondtam a cukorgyárban a lányoknak, hogy én már választottam vőlegényt magamnak – állított be a nyárikonyhába. Ugye írsz majd nekem? Mikor jössz értem el?

– Majd a karácsonyi szünetben – mondtam mosolyogva, de a későbbi emlékezések szerint fülig pirulva. Komolyan vehettem a dolgot, mert a szomszéd bácsitól megkérdeztem, igaz-e, hogy fiatalabb ő is a feleségénél vagy tizenkét évvel.

– Nofene! – volt a válasz. – Mi ütött beléd? Halkabban, mert ha Mári néned meghallja, megharagszik.

Nem tudtam elképzelni, mi lehet sértő e kérdésben.

– Hát idesüss! Hat évvel vagyok idősebb a feleségemnél. Ha te ezt méregeted, neked szeretőd van.

– Van.

– Ki?

– Magdi!

– Most már értem. Ha sok paszulyt eszel, nagyra nősz, elveheted feleségül. Nekem is mondta, hogy ilyen derék legény kell neki, mint amilyen te vagy.

Ízlett ebédre a paprikás csirke, de nem tudtam, mennyi paszulytól nőhetnék nagyra karácsonyig. Ebéd közben köszönt be Károly bácsi.

– No, hol van a gróf úr? A hintó előállt. Tessék beszállni!

– Várjál már, Károly! Még nem is mondtuk, hogy te fogod vinni a kasszálóig. Onnan már nem olyan messze van a Tisza. Napszálltaig elérheted a révet – fordult felém néném.

A két ló valóban ott állt a szekér előtt a kerítés mellett az úton. Farkukkal, lábukkal sűrűn csapkodtak.

A nagy pohár víz után néném mosolyogva kacsintott lányaira:

– Hozzátok már be azt a csomagot, hadd lássuk, milyen vőlegénynek való ez a fiú!

Gyanítottam, hogy az a csomag, amelyet a szekrény aljára süllyesztettek, valami vásárfia lesz, a fizetségem, de nem néztem meg közelebről. Egy öltöny volt. Néném biztosra ment a méretben, mert néhány napja egymás mellé állított bennünket Magdi öccsével. Jóska volt hát a próbababa. A kockás mintázat nagyon tetszett, és az az új illat! Szinte belebódultam. Megforgattak huszonnyolcszor, dicsérték a ruhát, a legényt, míg Károly bácsi sürgetőleg nem mondta:

– Azért meleg van még erre az öltönyre, meg aztán a hintón trágyát vittem délelőtt a tarlóra. Jó lenne már indulnunk.

Gyorsan visszacsomagoltuk az ajándékot. Magdi egy könyvet tett az öltöny két része közé:

– Ezt azért hoztam, hogy emlékezz

rám, ha olvasod. Aztán írd! Tudsz már levelet írni?

– Hogyne tudnék! Az iskolában már írtunk a barátunknak.

– El is küldtétek?

– Nem. Az a levél a füzetben maradt.

– Kisfiam! – szakította meg néném a beszélgetésünket. – Mondd meg édesanyádéknak, hogy a jövő héten elmegyünk hozzátok. Legyél otthon is jó fiú! Ha akarsz, a következő nyári szünetben is eljöhetsz. De mit beszélek? Karácsonykor. Igaz, Magdi?

– Bizony, mi már megegyeztünk – kedvesen, mosolyogva ölelt meg, majd a többiektől én búcsúztam gyorsan. Az ólajtón is bedugtam a fejem. A két tehén állva kérődzött. Egyszerre fordultak felém. Akkor biztos voltam benne, hogy az orrukon kiadott zöngé a köszönésük volt.

A türelmetlen lovak nagyot rántottak a szekeren. A cukroszákba is becsomagolt öltönyt az ülés alá tettem, rá a lábam gyengéden, hogy ne csúszkáljon a deszkán. A kanyarig még visszavisszaintettem, aztán balról fordultunk, a hídhöz vezető útra. Kevés szóval zavartuk egymást. Én otthon jártam már a barátokkal, Károly bácsi meg az utat nézte, a lovait szolongatta.

– Aztán tudsz-e gyűjteni, villázni? – rezzentett meg váratlanul, gondolata-

imhoz végképp nem illő kérdésével.

– Tudok hát! A nagymama réjtjén is gyűjtöttem már lucernát.

– Ez más lesz, sarjú sás a legtöbbször. Csúszik-mászik. Nehezebb mesterség, mint lucernát gyűjteni.

Fészkelődni kezdtem, hogy megmondom, erről nem volt szó, hanem mégiscsak be kell bizonyítanom, ehhez is értek.

– A cséplőgépnél már kévét is adogatam – kezdtem a szóbeli bizonyítást.

– A kazal aljáról, vagy a tetejéről? – igyekezett megfogni az öreg.

– Innen is, onnan is – feleltem önérzétesen.

– No, jó, majd meglátjuk.

Elhallgattunk. A lovak egyenes tempóban vittek Károly bácsi célja felé, utam feléig. A távoli csonka torony oly közelnek tűnt, hogy az óráját is látni véltem. Szép tiszta, csendes idő volt. A kanyargós út számtalan árkon, ereskén keresztül vezetett. Némelyikben térdig érő víz poshadt. Néhány seregély raj húzott el fölöttünk uszonnára igyekeztén a szőlőkbe. Víjjogó sirályok kedveskedtek éktelen hangjukkal, míg a vadkacsák és búbicek egy másik szólammal kapcsolódtak be a nyárvégi koncertbe. Csak egy-egy forgószél kavarta meg a nyugodt levegőt, visszahozva a szekér közelébe messze járó

gondolataimat. – Ha felfogna s hazavinne csomagostul, de jó lenne! – ábrándoztam. A lovak is felfigyeltek a jelenségre. A fiatalabbik felhorkant, az idősebbik csak a fülét hegyezte. Nem messze tőlünk suhant el felfogva és leejtve néhány maréknyi szénát. Az egyik gazda gereblyéstül hasalt az egyik rudas szénán, el ne vigye a szél. A többiben sem tett kárt, elenyészett a közeli tó fölött. Elnevettem magam.

– Mit nevezsz magadban? – törte meg a csendet Károly bácsi. – Nem nevetni való ez. Ha téged kapott volna fel ruhástul?

– Nem ezt nevettem, csak eszembe jutott, hogy a kaszáló szomszédunk egyszer beszélt a széllel.

– Bolond a szomszédotok? Mit mondott neki? – kérdezte érdeklődést mutatva.

– Ó, nem! Gyűjtött. A szél feltámadt és minden rendet összekuszált, hordta át a mi földünkre. Erre föltartott egy villahegynyi szénát: ezt elviheted, de a többihez ne nyúlj! – kiabálta.

– Vicces ember, de a széllel nem lehet alkudni – zárta le a beszélgetést egy időre az öreg.

Négy felé járhatott az idő, amikor megérkeztünk útítársam sásasához. Kifogta a lovakat, a lócsőz kötötte, majd egy öltésnyi szénát vetett a saroglyára, hadd

szórakozzanak, míg ő gyűjt, azaz míg gyűjtünk.

– No, hajtod vagy kaparod? – tálalta föl a lehetséges munkafogásokat két kezében tartva a villát és a gereblyét.

– Hajtom – választottam a nehezebbet. Két rendet fel is szedtem, de a mihamarabbi búcsúzás legjobb módját igyekeztem kieszelni, mert tudtam: a révész napszállta után aranyért se visz át a Tiszán. Az egyik haragosa azt terjesztette róla, hogy nem tud úszni se. Igaza lehetett, mert ha erősebb szél söpört végig a vízen, nem ült csónakba, pedig akkora ladikja volt, mint egy bárka. Nem könnyen borította volna föl a felénk járatos legerősebb szél sem. Ki is találtam, hogy az igazat kell mondanom, azt, hogy félek a révész következetességétől, ezért köszönöm a hintón való utazást, de már mennem kell. Amikor megszólaltam, mégis csak annyit sikerült céloim felé lépnem, hogy maradtam.

– Károly bácsi, én már mennék.

– Hát felétek ilyenek a legények? Kifog rajtad ez a kis munka? No, majd én gyűjtöm, te gereblyézd!

Szégyelltem magam, de nem szóltam semmit.

– Tudod, mit? – állt elő egy újabb tervvel az öreg. – Inkább rakjuk fel az előző kaszálásból itt maradt kis boglyát,

aztán mehetsz. Egy trappra a révhez érsz, hisz jó hosszú lábú gyerek vagy. Rögtön be is fogta a lovakat, hogy a boglyához állhasson a szekérrel. Tényleg nem volt nagy csomó, de úgy éreztem, hogy most már igen itt van az ideje az indulásnak. Nem fogadtam el az uzsonnára invitálást sem, hanem hónom alá kaptam a csomagomat és útnak eredtem. Csak vagy tíz lépés után fordultam vissza:

– Csókolom, Károly bácsi!

– Isten áldjon! Köszönöm a segítséget. Mit mondjak Magdinak? – kiáltott utánam.

– Semmit, majd megírom neki levélben – büszkélkedtem újra tudományommal. Többé nem néztem hátra. Tisztában voltam vele, hogy az öreg jobbik lovának is sok volna három trappra is a révig az út. Nekilódultam. Az erecskéket, árkokat átugorva igyekeztem lenyesni a szekérút kanyarjait. Az egyik csatorna szélesnek tűnt, így visszamentem az útra. Ahol keresztezte egymást az út és a csatorna, a híd sás, nád és a sokféle hasított vilámsújtott fűzfa darabjaiból készült. Nem andalodtam el a virágok szépségén, az estefelé törvényszerűen fölérősödő békakonzerten sem. Háttal a napnak haladtam, és egyre félelmetesebben növekedtek a nádak árnyékai. Az enyém is óriásira nőtt már.

A velünk átellenben lévő faluba érvén a cséplőgép hangját hallottam meg. Belevegült ebbe a csorda bőgése és a hazafelé menetelő libarajok gágogása. Mellettem biciklisek húztak el, bizonyára a jobb parti másik faluba siettek. Mire a nap leszállt, ott voltam a révben. Már a töltésről kiabáltam: – Pista bácsi, hé! Tessék átjönni értem! Pista bácsi, hé! Láttam, hogy viszi haza az evezőit, ami nála az aznapi munkabeszüntetés könyörtelen biztos jele. Nagyon megijedtem, de újra feltámadt a reményem, amikor megállt. Még hangosabb kiáltozásba kezdtem, de hiába. Elindult haza. Szóltam még néhányszor, de nullára apadt reménnyel. Gyerektől szokatlan átokkal búcsúztam tőle: öntsön ki az árvíz! Ha őt, akkor bennünket is elvisz a víz, de ebben a percben mindez nem volt lényeges összefüggés.

Tudtam arról, hogy a szomszéd faluban komp is jár a Tiszán. Ha nem sietek, azt is lekésem. Hogy nem tud járni senki ilyenkor a vízen, pedig a harcsa épp most kap a legjobban. Ezt idősebb unokatestvéremtől hallottam, aki nagy horgász. Nem egyszerűen futás kérdése volt, hogy elérjem a kompot. Nem jártam még arra. Tudtam ugyan, hogy a töltés a legbiztosabb, de nagyon elkanyarodik a víztől, széles árteret hagyva az áradásnak.

Mentem a parton bukdácsolva. A hold sem világított, csak a Göncölszekér görbe rúdja mutatta, hogy ő is másfelé megy. Egy ösvényre találtam, amely párhuzamosan futott a parttal. Kissé megkönnyebbültem, de a lehajló ágak, az átfutó szederindák kiszaggatták öltönyöm vásott papírját. A réten letört két gyékényvirág és nádbuzogány – amit anyámnak vittem volna – az egyik esésemnél eltört, kibomlott. Eldobtam őket, és már csak az öltönyt szorítottam magamhoz. A nagyanyám mesélte rémtörténetek, boszorkányos históriák a félelem felé mozgatták biztonságérzetemet. Hátra-hátranéztem, nem gurul-e utánam a kocsikerék, vagy nem lopakodik-e mögöttem egy lepedőbe bújt nyugtalan lélek. Csak néhány béka toccsant pocsolóba, meg a baglyok, denevérek húztak el egészen közel a fejemhez. Egy helyen az ösvény elenyészett. Széles tisztásra érkeztem, ahol vesszőhántók ütöttek tanyát, de most szombat van, mindenki hazavitte a heti hántott vessző mennyiségét, majd hétfőn jönnek vissza. Nekik bérletük van ahhoz a nyavalyás csónakhoz. Hogy borult volna fel az öreg, amikor egyedül ment értük! Akkor kiderült volna, tényleg nem tud-e úszni. Alig éreztem már fájdalmat és félelmet, amikor valamiben megbotolva

elestem. A bőröm nem lyukadt ugyan ki, de az öltönyöm víztől, sártól csöpögő gubanc lett. Nem foglalkoztam vele, mert mennem kellett. De merre? A víz felé gondoltam legjobbnak az irányt. Jól sejtettem, merre lehet a Tisza. Nem törődtem már szúnyogokkal, baglyokkal, denevérekkel, rémesekkel. E perctől örökre könyvekbe, mesékbe szorultak vissza. Már ők sem kísérték utamon.

Hamar elértem a vizet. Ittam egyet összezárt tenyeremből. A túoldali ártéri erdő már eltakarta a falum fényeit, de balra tekintve megláttam a remény sugarát, amit a komp viharlámpája csurgatott a vízre. Nem volt már messze. Bukdácsolva, el-elcsülyedve a lapály homokjában siettem maradék erőmet mind bevetve. Mire odaértem, az utolsó szekér is rágördült a komp rámpájára. Hangos nógatással állították sorba a fogatokat és nyugtatták a lovakat, ökröket. Egy motoros zárta a sort az aznapi utolsó járaton. A korlátba kapaszkodva álltam, szülőfalum felé néztem a lámpa fölött. Arra gondoltam, hogy a kövesúton megyek majd, nem alól, a víz mellett. Elegendem van a füzesekből, ösvényekből. A kikötés pillanatában kiugrottam a partra, és addig rohantam, amíg meg nem botlottam. Nem estem el, de lépésre váltottam.

A motoros csak a kövesúton ért utol, de nem kérdezte meg, hova megyek. Az utcák kihaltak, semmi mozgás, hang, csak a kutyák vonítottak. Vagy meghalt valaki, vagy veszett kutya jár a közelben, olyankor szoktak így sírni az ebek. Az előbbire gondoltam, mert az kisebb veszéllyel jár. A falut elhagyva azért visszanéztem, nem jön-e mégis a veszett kutya. Lassan megnyugodtam, de lüktető fájdalmat kezdtem érezni a lábujjamban. A szandált le kellett vennem. Kihúzódtam az árokspartra, mert a frissen felöntött zúzalékkő szúrta a talpamat. A telefon vezetéke versenyt ciripelt a tücskökkel, de nem tudtam úgy gyönyörködni benne, mint a túlparti koncertben. A sötéthez hozzászokott szemem az oszlopokat vigyázta, mégis ütköztem eggyel. Félúton már azon töprengtem, mennyit érdemes elmondanom kálváriámból, hogy hirtelen haragú apám kárt ne tegyen Pista bácsiban. Kiállt a fájás a lábujjamból, már a révészre sem haragudtam. Távol voltam két hónapot, örülnek majd, ha látnak. Arra nem gondoltam, hogy néném is a gondatlanság gyanújába keveredik, mert inkább Pista bácsi kárára színeztem volna a történetet.

A falumba érve vakon hazataláltam volt. Most az egyszer nem ingereltem a korcsmáros kutyáját, pedig ezt a le-

hetőséget máskor mindig kihasználtam. Tizenegy óra lehetett, mert már zárva volt az apák boltja. A maradék távot hazáig már futva tettem meg. A kapuban még egyszer leesett a csomagom kutyánk eltúlzott szeretetmegnyilvánítása következtében. A csaholásra kijöttek szüleim.

Az előre elgondoltak szerint adtam elő az eltévedésemet. A részleteket el is hagyhattam fürdés közben, mint ahogyan a vacsorát is, de arra még volt erőm, hogy fölvegyem az öltönyt megmutatni, hogy áll rajtam. A ruha siralmas állapota beszédesen vallott mindkettőnk meghurcoltatásáról.

Álmomban az új öltönyömben jöttem át a Tiszán, mint valami kövesúton. Ezen a parton szüleim és barátaim vártak. Mintha Magdi is köztük lett volna azzal a könyvvel a kezében, amelyet valahol a túlsó parton kiejtettem a csomagból.

Finkey Ferenc

Felhívás a volt pataki diákokhoz, 1916

Azt hiszem, mindnyájunkat, akik a sárospataki főiskolát valljuk igazi „anyaiskolánk”-nak, akik ott szívtuk magunkba – több-kevesebb ideig – a tudományok elemeit, a későbbi életpályánkhoz nélkülözhetetlen szellemi és erkölcsi javakat s ott esküdtünk fel a haza és a tudomány szeretetére és szolgálatára, mindnyájunkat felrázott, szinte kizavart mindennapi munkakörünkből s a mai rendkívüli idő gondjaiból, bajaiból a főiskola akadémiajának áthelyezését kérő akadémiai-széki indítvány. Az áthelyezésért síkraszállott akadémiai tanárokon és – amint bebizonyult – csekély számú híveiken kívül, akik bizonyosan örömmel és nagy jó reménységekkel pendítették meg ezt a tervet, mi, a többi volt pataki diákok, amint a hozzám is érkezett nagyszámú levelek alapján nyugodt lelkiismerettel állíthatom, igen és igen sokan, fájdalmas megdöbbenéssel értesülünk a sárospataki főiskola eddigi egységes szerkezetének ily szétválasztását, ezzel Sárospataknak egyszerű főgimnáziumi székhelyé zsugorítását célzó javaslatról.

Annál nagyobb lett azonban nemsokára a mi örömünk, midőn a f. é. június 15-én tartott egyházkerületi közgyűlés több egyházmegye és a főiskolai igazgató tanács bölcs és határozott fellépése folytán az áthelyezés iránti indítványt egyszer s mindenkorra levette a napirendről.

Talán szabad ezért a reánk annyira megnyugtató és felemelő határozatért a volt sárospataki diákok velem együtt érző tábora nevében – ha erre formászerű felhatalmazást nem kaptam is – forró köszönetünket kifejezni a főtiszteletű és méltóságos egyházkerületi közgyűlésnek, mely ezúttal is, mint annyiszor már, a főiskola nehéz zivataros napjaiban, hivatása magaslatára emelkedett, megmentette a sárospataki főiskola egységét s méltónak bizonyult „a főiskola fenntartója” nevezetre. Hálás elismerésünket és hódolatunkat kell kifejeznünk különösen az egyházkerület vezető világi férfiainak, elsősorban a világi főgondnok és gondnok uraknak, valamint a kerületi közgyűlésen felszólalt többi nagynevű világi vezérebereinknek és az áthelyezés ellen tollal és szóval állást foglalt lelkészi vezérférfiaknak, hogy egy szívvel-lélekkel vétót kiáltottak

a sárospataki főiskola megcsonkításának terve ellen s ezzel megőrizték a magyar kultúrának egy szerény fészekbe szorult, de országSZerte ismert és becsült végvárát.

Most azonban, hogy a döntés megtörtént és a mi óhajunk szerint történt, azt hiszem, az örvendezés és köszönet mellett éppen reánk, akik ezzel a döntéssel szívünk szerint meg vagyunk elégedve, egy erkölcsi, hogy ne mondjam, becsületbeli kötelesség hárul: levonni a helyeselt döntés konzekvenciáját s kimutatni, hogy a sárospataki főiskola a mai helyén is életképes, érdemes és méltó a fennmaradásra és a fejlesztésre; a másik, gyakorlatilag még fontosabb kötelességünk pedig, hogy ha csakugyan vannak hiányok, akadályok a főiskola fejlesztésében, tehetségünk szerint igyekezzünk e hiányokat pótolni, vagyis segíteni, támogatni szeretett Alma Materünket a kívánatos és szükséges fejlődésben.

Az egyházkerület határozata után illojális dolog lenne volt ellenfeleinkkel vitatkoznunk vagy éppen rekriminációkba* bocsátkoznunk. Adjuk meg mindenkinek a magáét és – tanuljunk ellenfeleinktől is.

Mi sem tagadtuk és ma sem tagadjuk, hogy Sárospatak, mint város (sőt jogászi műnyelven egyszerű „nagyközség”) csakugyan „kisváros”, legkisebb a hazai főiskolák székhelyei között. Mi is legmelegebben óhajtjuk, hogy Sárospatak községe minél gyorsabban és hatalmasabban fejlődjék s minél kellemesebb és kényelmesebb elhelyezkedést és szórakozást nyújtson úgy a tanároknak, mint a tanulóknak. Az eltérés köztünk csak abban állott és áll, hogy szerintünk Sárospatak még sem olyan Istentől elhagyott utolsó zughely, mint ellenfeleink hirdették, ahol úriember és annak készülő kis- és nagydiák nem talál többé méltó helyet magának. Ellenkezőleg, én és velem igen sokan az tartjuk, hogy Patak az utolsó évtizedben igenis örvendetes fejlődésnek indult s ismerve a megyei közigazgatás illetékes embereinek Sárospatak iránti őszinte jóindulatát, bizton lehet várni a közel jövőben még gyorsabb és szebb fejlődését.

Nézetem szerint azonban Sárospatak községi állapota, annak netaláni hiányai, fogyatkozásai, esetleg ferdeségei egyáltalán nem akadályai a sárospataki főiskola kellő színvonalon tartásának és fejlesztésének. A múlt század hatvanas, hetvenes éveiben bizonyára sokkal szegényesebb külseje volt Pataknak, mégis nagyvárosban felnőtt férfiak, egy Emődý Dániel, Erdélyi János, Ballagi Géza, Szánthó Gyula szívesen eljöttek Patakra és boldogan éltek itt évtizedeken át. Mi is helyesnek tartjuk, ha Sárospatak város mielőbb bevezeti a villanyvilágí-

tást, vízvezeték, csatornázást (ami ugyancsak sok, igazán nagyvárosban is alig egy pár éve sikerült vagy csak most van tervben), ha egy csinos modern kávéházat, színpontot stb. építtet – amint mindezek közeli megvalósítása egyáltalán nem tartozik a lehetetlenségek közé – azonban mindezek létesítése, szervezése nem a főiskola vagy az azt fenntartó egyházkerület feladata s ha eddig jeles tanárok és jó családból származó fiatal emberek is ellakhattak Patakon ezek hiányában is és hasznos munkát végeztek a hazai kultúra és az egyház részére, a mai tanári kar és tanuló ifjúság is ellehet egy pár évig még ezek nélkül is, s tanulmányaikban és előmenetelükben ezek a nagyvárosi kényelmi intézmények hiánya egyáltalán nem fogja őket akadályozni, sem jövőjükre nem lesz káros hatással.

Az igazán komoly és fontos kérdés azonban az, hogy miféle hiányai vannak a főiskolának, melyek az eredményes tanulást és tanítást gátolják, hol és mit kell pótolni, miben kell segítségére sietni a főiskolának, hogy magas hivatását méltóan tölthesse be s el ne maradjon a hasonló tanintézetek mellett?

Ezeknek a hiányoknak a feltárása és boncolgatása nem az én feladatomban. Készséggel elismerem az áthelyezést kérők memorandumából, hogy lehetnek és bizonyosan vannak hiányok a sárospataki főiskolában, amelyeknek elhárítása szükséges, sőt elengedhetetlen. Így elfogadom, hogy legelsőben is egy modernül berendezett internátus felállítása elodázhatatlan, ha a főiskola növendékeinek kellő létszámát és a tanítás színvonalának fenntartását biztosítani akarjuk. Bármily áldásos eredménnyel működik és jövőre is fenntartandó a konviktus,* * az bizonyos, hogy a tanulók és hallgatók erkölcsi felügyelete, szoroson vett nevelése, a zene, az élőnyelvek alapos tanítása oly fontos nevelési szükségletek, melyek csak egy nagyszabású, jól szervezett internátus felállításával valósíthatók meg. Egy ily intézmény felállítása azonban sok pénzt kíván, mellyel ez idő szerint a főiskola nem rendelkezik.

Íme egy reális, komoly kívánság, amire nézve nincs köztünk ellentét, amelynek megvalósításán közös erővel dolgozhatunk. Lehet és bizonyára van több hasonló komoly szükséglet és kívánság is, melyekre nézve könnyen egyetértésre juthatunk. Közös erővel, vállvetett munkával mindezeket a reális kívánságokat, ha nem is egyszerre, de fokozatosan bizonyára megvalósíthatjuk. Csak ne csüggedjünk el a nehézségek láttára, ne legyünk pesszimista rémlátók.

Sursum corda!* **

Volt sárospataki diákok! Hozzátok szólok, úgy a nálam idősebbekhez, mint az

ifjabbakhoz, egyházi és világi férfiakhoz egyaránt. Siessünk volt főiskolánk, a ma is szeretettel úgy nevezett Alma Materünk segítségére, igyekezzünk tehetőségünk szerint visszafizetni egy kis kamatát annak a szellemi tőkének, amit Alma Materünktől nyertünk vagy az ő védőszárnyai alatt kezdtünk el összegyűjteni. Ne engedjük, hogy a sárospataki főiskola elmaradjon, avagy hátrább kerüljön az iskolák versenyében. Oltalmazzuk, támogassuk erkölcsileg és anyagiilag, hogy mindvégig, a későbbi nemzedékek előtt is azon a piederstálon maradhasson, amelyen a mi szemeink előtt áll s betölthesse a nagy, nemes kultúrmissziót a jövőben is, melyet négyszázadon át az egész magyar haza közvéleménye szerint oly eredményesen betöltött.

Mi legyen a segítség módja? Erre nézve az áthelyezési mozgalom, ellenhatásul, létrehozott egy szervezetet, mely hogy naggyá legyen és főiskolánk támogatásában jelentékeny tényezővé váljék, az elsősorban éppen rajtunk, volt pataki diákokon áll. Egy soha Patakon sem járt lelkes tanügyi ember eszméje volt, hogy a főiskolánknak a szétdarabolás veszélyétől megmentése végett alakítsunk egy országos szövetséget. Ez a szövetség „Sárospatakot Oltalmazó Liga” név alatt rövidesen meg is alakult. Ez a Liga tűzte ki programjává a sárospataki főiskola erkölcsi és anyagi támogatásának munkáját azok részéről, akik nem hivatalos tényezői, vagy munkásai a főiskolának, illetőleg az egyházkerületnek. Ez a liga indította meg máris a gyűjtést a főiskolai internátus javára és fogja országszerte szervezni és vezetni azt, hogy minél előbb egy tekintélyes összeget ajánlhassunk fel a főiskolának e célra.

A Liga legelső sorban reánk számít, volt pataki diákokra. Azt hiszem, nem is téved számításában. Álljunk be valamennyien a Ligába és tehetőségünk szerint vigyük előre annak ügyét s igyekezzünk, hogy a Liga csakugyan főiskolánknak egy külső bástyájává váljék. Így lesz nemesen expiálva* *** a szétbontás terve, hogy a megcsonkítás helyett annak megerősítése és felvirágzása legyen az eredmény, melynek majd örvendhessenek a mai viszonyokkal elégedetlenkedők is.

Az a nagy felbuzdulás azonban, amelyet a háborús idő teméntelen bajai dacára főiskolánk iránt a volt tanítványai részéről oly széles körben tapasztalnunk lehetett, engemet egy másik eszme felvetésére, egy, a Ligánál is bensőbb szövetség alapításának megpendítésére bátorít fel.

Alakítsuk meg a Liga mellett és annak kebelében a Volt Pataki Diákok Szövetségét!

Ennek a szövetségnek a célja és feladata merőben eszmei tartalmú lenne. Fenn tartani és ápolni a szellemi közösséget azok között, akik örömmel és büszkén nevezük magunkat immár meglett férfikorunkban is „volt pataki diák”-oknak, a sárospataki főiskola puritán hagyományai letéteményeseinek és ápolóinak. Mily érdekes és mennyire lélekemelő lenne időnként összejönni nemcsak azoknak, akik egy gimnáziumi osztályban, vagy egy akadémiai évfolyamon tanultunk együtt, hanem nagyobb korcsoportoknak, tíz, húsz, harminc éven belül a sárospataki főiskolában tanult férfiaknak. Mennyi édes emléket tudnánk valamennyien feleleveníteni s mily szép és megható ünnep lenne ez szeretett főiskolánkra is és mennyi jó származhatnék ily nagyobb összejöveletekből. A főiskola nevezetesebb ünnepélyein, nagy évfordulókon, a fejedelmi alapítók vagy a kiválóbb tanárok emlékének szentelt ünnepeken, a főiskola életében beálló új nagy események alkalmával mily nagy lelki gyönyörűség lenne mindnyájunknak, ha egy nagy táborba gyűlhetnénk össze, kicserélni emlékeinket, eszméinket a főiskola fejlesztése kérdésében is.

A Szövetség vehetné munkába a pataki diák-hagyományok összegyűjtését és kiadását, valamint a főiskolát ismertető füzetek készíttetését stb., szóval az összes volt pataki diákokat érdeklő dolgokat.

Én csak megpendítem ezt az eszmét. Ha visszhangot kapok s talán újabb, helyesebb eszméket és irányítást a megvalósítás tekintetében, örömmel dolgoznom ki a Szövetség tervét és programját. A Sárospataki Hírlap, mely a Ligának hivatalos közlönye lesz, bizonyára szívesen ad helyet ezirányú törekvéseinknek is.

A világháború egyik legnagyobb tanulsága és eredménye lesz a rokon érzelmű és gondolkodású nemzeteknek az eddiginél szorosabb szövetsége. A mi iskolai háborúnkból is vonjuk le a tanulságot és igyekezzünk jobban szeretni és becsülni egymást, legfőképpen pedig Alma Materünket. Szövetkezzünk a sárospataki főiskola nemes hagyományainak ápolására, de ugyanekkor a főiskola megifjítására, az új idők követelményei szerint szükséges intézményekkel való felszerelésére.

Tömörüljünk szeretett főiskolánk körül, ajánljuk fel segítő kezünket és filléreinket a főiskola fenntartó hatóságainak.

Álljunk be a Sárospatakot Oltalmazó Ligába! Alakítsuk meg ennek körén belül a Volt Pataki Diákok Szövetségét!

A Ligába való belépési nyilatkozat és tagsági díj legcélszerűbben Zilahi Kiss

Jenő pénztárnokhoz küldhető. A Szövetség iránti terveket vagy javaslatokat alulírott is köszönettel fogadja és szívesen közvetíti a Sárospataki Hírlap szerkesztőségéhez.

Pozsony, 1916. június 23.

Utószó

Hetvenöt évvel ezelőtt, 1928. október 6-án alakult meg Sárospatakon a Pataki Diákok Országos Szövetsége (PADOSZ), a mai Pataki Diákok Szövetsége (PADISZ) jogelődje. A Sárospataki Református Főiskola imatermében tartott alakuló közgyűlésen a több mint másfélszáz résztvevő a Szövetség elnökévé Kazinczy Gábor ny. kúriai bírót, főtítkárává Novák Sándor gimnáziumi tanárt választotta meg, társelnökök lettek Finkey Ferenc és id. Meczner Béla. E jeles eseményre, illetve a megelőző folyamatokra emlékezünk Finkey Ferenc 1916-ban írott röpiratának közzétételével.

Finkey Ferenc Sárospatakon született 1870-ben. Tanulmányait szülővárosában végezte, a jogászi pályára is itt, illetve Kolozsvárott készült föl. 1892-ben doktori szigorlatot és bírói vizsgát tett, s a következő évtől visszatért Patakra a büntetőjog és a jogbölcselet helyettes, 1894-től rendes tanárának. 1912-ig működött a pataki jogakadémián, közben 1908-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották (1929-től rendes tag). Máig ő az utolsó, aki aktív pataki tanárként lett akadémikus. Egyetemi tanárként 1912-ben a kolozsvári, 1915-ben a pozsonyi egyetemre hívták, ahol 1917-18-ban dékán, majd rektor. 1921-től Szegeden tanított, 1923-ban koronaügyész-helyettesnek nevezték ki. 1930-35 között kúriai tanácselnök, majd öt éven át koronaügyész: ezzel jogászi pályája csúcsára ért. 1938-tól az MTA tiszteleti tagja. 1940-ben visszavonult, ekkor a kolozsvári és a szegedi egyetem is díszdoktorává fogadta. A háború alatt hazaköltözött és Sárospatakon halt meg 1949-ben. Életművé mind elméleti, mind gyakorlati vonatkozásban páratlanul gazdag, korának kiemelkedő tehetségű és hatású jogi gondolkodója, büntetőjogi és büntető eljárásjogi alaptankönyvek és monográfiák sokaságát jegyzi. S van még valami,

amiről nem feledkezhetünk meg: élete végéig büszkén vállalta pataki gyökereit, s az elsők között ismerte föl és hirdette a volt pataki diákok összefogásának szükségességét.

A most közölt írása önálló füzetben látott napvilágot 1916-ban, a sárospataki főiskolai nyomda betűivel. Tartalmának értelmezéséhez tudunk kell, hogy Patakon időről időre felröppentek olyan kezdeményezések, amelyek az iskola felsőfokú egységeit a nagyobb fejlődés ígérletét kínáló Miskolcra kívánták át-helyeztetni. Szinyei Gerzson gimnáziumi tanár már 1877-ben röpiratot tett közzé „Válasz azoknak, akik a sárospataki jogakadémiát Miskolcra akarnák áthelyezni” címmel. Ugyanezek az erőfeszítések újult erőre kaptak az I. világháború alatt, mígnem 1916. március 14-én a Sárospataki Református Főiskola teológiai és jogi akadémiájának tanári kara együttesen kérte az egyházkerületi közgyűlést, hogy a reformáció 400. évfordulójára, tehát 1917-re helyezze át az intézményt Miskolcra, ahol a stabilabb működés mellett az egyetemi rang elérése is lehetséges.

A hír fővárosi lapokban is megjelent, s a Budapesti Hírlapban olvasói vita bontakozott ki. Ebben a vitában szólalt meg Waldapfel János – akiről Finkey mint „soha Patakon sem járt lelkes tanügyi ember”-ről emlékezett meg –, és Patakra utazott a Sárospatakot Oltalmazó Liga megszervezésére. A mozgalom 1916. április 30-án a pataki községházán (Sárospatak 1883-1968 között nagyközségi rangú település volt) bontott zászlót, majd helyi és fővárosi tárgyalások és előkészítő bizottság létrehozása után május 28-án Budapesten megalakult. A testület tb. elnöke hg. Windischgraetz Lajos, elnöke Szinyei Gerzson lett. Alelnökké választották többek között Hodossy Béla tanítóképzős igazgatót és a kezdeményező Waldapfel Jánost. A titkári tisztséget Harsányi István gimnáziumi tanárra bízták. A Liga júniusban Sárospatakon fiókcsoportot hozott létre, az alakuló ülésen mintegy nyolcvan személy jelent meg. Ekkor határoztak önálló lap indításáról. Megindult az adománygyűjtés, majd 1916. július 1-jén megjelent a Sárospataki Hírlap első száma, felelős szerkesztője és kiadója Gulyás József volt. A lap 1928-ig tizenkét évfolyamot ért meg, és kiadása, vélhetően anyagi okból, csupán 1924-ben szünetelt. A mozgalom végül is elérte célját, hiszen az egyházkerület nem fogadta el az áthelyezést szorgalmazók indítványát, s minden maradt a régiben. Legalábbis 1923-ig, amikor a jogakadémia, az államsegély megvonása miatt, végleg bezárta kapuit. De ez már nem a Ligán múltott.

Ami a Finkey által meghirdetett Pataki Diákok Szövetségét illeti, a szervezet – ha nem is a Liga keretein belül, de – 1921. március 12-én megalakult. A budapesti alakuló ülésre Panka Károly és Tóth Endre kezdeményezésére 25 volt pataki diák jött el, s a társaság 1929-ig harminc összejövetelt, főleg ún. társasvacsorát rendezett. Ezekon mindig elhangzott valamilyen pataki tárgyú előadás, amelyek később nyomtatásban is megjelentek. A csoport adományokat gyűjtött, iskolai ösztöndíjakat alapított, 1927-ben Panka Károly és Komáromi János szerkesztésében kiadták „A pataki diákvilág anekdotakincse” I. kötetét. A budapestiek hatékony munkája adott lökést az országos szervezkedéshez, amelynek időszerűségét az 1931-re tervezett 400. éves iskolaalapítási évforduló erősítette. Ilyen előzmények után került sor 1928-ban a PADOSZ megalakítására, amelyhez a már létező budapesti csoport fiókegyesületként csatlakozott. A hamarosan megszerveződő debreceni, miskolci és nyíregyházi fiókegyesületek révén országos szervezettséget sikerült elérni, s az öregdiákok érdekérvényesítő képessége komoly eredményeket hozott: szobrok, emléktáblák létesültek, további kiadványok láttak napvilágot, s 1931-ben felépült a Finkey által is szorgalmazott Angol Internátus.

Finkey Ferenc terve tehát valóra vált: 1916-ben keletkezett sorai a mai olvasó számára nem az idealista álmódosót, hanem az iskoláját szerető, céltudatos, nagy formátumú és tenni akaró gondolkodót jelenítik meg.

A szöveget az 1916-os eredeti kiadás alapján, de a mai helyesírásnak megfelelően közöljük, a kevésbé ismert idegen kifejezéseket lábjegyzetben értelmezzük. Sajtó alá rendezte és az utószót írta Bolvári-Takács Gábor.

Jegyzetek

* *viszontvadászba*

** *iskolai étkeзде (a „Mudrány”)*

*** *Fel a szívekkel! / Higgyetek! (misében szereplő kifejezés)*

**** *jóvátéve*

Sipos István

A kisvasút születésnapján

Kilencven esztendővel ezelőtt a legtöbb ember minden bizonnyal feszült, izgatott és talán a jövőtől való félelemmel teli légkörben élte mindennapi életét hazánkban. A milleniumi idők hangulata már elmúlt, az egyre súlyosbodó társadalmi és gazdasági problémák iszapos áradásként öntötték el a nemzetet, és a felszín alatt már ugrásra készen lapult a minden eddiginél nagyobb pusztításra készülő rém, az első világháború.

1913. augusztus 13-án azonban a Bodrogek lakóit egy másik, sokkal kellemesebb és reményteljes, vágyakozással teli esemény hozta izgalomba: e napon adták át a forgalomnak a „Bodrogekői Gazdasági Vasútak Rt.” első pályaszakaszát, amely Királyhelvec és Cigánd között szállította az utasokat és a teherárut. Mai gondolkodásunkkal fel sem tudjuk mérni, mit jelentett ez elődeink számára, akik a szomszéd településeket ezidáig – és még utána is több évtizedig – csak gyalog, vagy szekérrel, az időjárástól függően járható vagy nem járható utakon közelíthették meg.

A mai napon erre az eseményre, vagy még inkább az ezzel az eseménnyel megszületett, s épp egy átlagos emberöltőt megélt kisvasútra emlékezünk.

A 19. század második fele – a boldog békeidők – vegyes érzelmekkel megélt, de vitathatatlanul hatalmas fejlődést hozó időszak volt. Széchenyi eszméi nyomán a hazai vasútépítés elképzelhetetlen ütemben haladt. Az emberek minden egyes

megvalósult vonalszakasz átadása után hetek, hónapok alatt bizonyágot szereztek arról, hogy felesleges minden aggodalom: a vasút sokkal több mint, két, földre szegezett hosszú vasdarab, amelyen vaskeű szekerekkel utazni lehet. A vasút ütőerévé, idegszálává, a mindennapi élet elválaszthatatlan, megkerülhetetlen, s rövid idő alatt nélkülözhetetlen részévé vált az általa behálózott vidék életének. Ha egy térségben megindult a vonatközlekedés, az élet minden területén hónapokon belül látványos fejlődés indult meg, s ezen nem csupán a szűkebben vett gazdasági élet fellendülését kell érteni. A megnövekedett vonzerő, a minden tekintetben jobbá váló életkörülmények a szellemi és társadalmi lét ugrásszerű javulását eredményezték.

Mindezt látva a Bodrogekői birtokosai, települési elöljárói is ebben az irányban jelölték ki a fejlődés irányát. Bizottságot hoztak létre a vasútépítés céljából Sennyei Miklós cigándi földbirtokos elnökletével, és 1905-ben az illetékes minisztériumoktól meg is kapták az előmunkálati engedélyeket a Sárospatak és Királyhelvec közötti 760 mm nyomtávú vasútvonal megépítéséhez. A kissé hosszúra nyúlt előkészítés után a végleges engedélyre 1912. augusztus 3-án került pecsét, s ezzel kezdetét vette az építkezés, amely szinte megváltás volt az akkorra már nagyfokú munkanélküliséggel és ennek következtében tömeges elvándorlással sújtott vidéknek. A lelkesedéssel végzett, jól szervezett munka

hatékonyágát mi sem bizonyítja jobban, hogy – az akkori körülmények között, gyakorlatilag kézierővel, lapáttal, talicskával, kilencágú villával – mindössze egy évre és tíz napra volt szükség az első szakasz megépítéséhez, illetve a további vonalrészek olyan készültségi fokának eléréséhez, amely lehetővé tette, hogy 1914. január 15-én átadják a teljes tervezett pályaszakaszt. Nem egészen másfél év kellett tehát ahhoz, hogy elődeink vasúttal utazhassanak Sárospatakról Királyhelmece, illetve Kenézlőre.

A Bodrogközben élők sohasem tartoztak a sors kegyeltjei közé. Nem volt ez másként a vasúttal sem. Életének első jelentős eseménye sajnos nem egy újabb szakasz átadása, hanem a mindössze hat év üzemelést megért Királyhelmece–Perbenyik vonalrész megszűnése volt, a hazánkat valaha ért legnagyobb csapás, a trianoni diktátum következtében. Ekkor lett a magyarországi végállomás Zemplénagárd. A zempléni térség minden természetes, földrajzi adottságból eredő belső összeköttetését pontosan keresztbe vágó új határ meghúzása lényegében a tájegység megsemmisítését jelentette. A válsághelyzet megoldásának egyik legfontosabb tényezője ismét a vasútépítést lett. Az érintettek a Trianon okozta döbbenetből felocsúdva, az építésbe vetett hitet kapaszkodónak használva, 1920 végére már ismét engedéllyel rendelkeztek, hogy a Bodrogközben látványos felemelkedést hozó kisvasút vonalát Sátorajújhelyen át Hollóházáig meghosszabbítsák. Az építkezések rövidesen megindultak, 1924 júliusában átadták a Sátorajújhely–Pálháza, ugyanezen év decemberében a Pálháza–Füzérkomlós, majd 1927.

november 11-én a Sárospatak–Sátorajújhely vonalszakaszt. Közben már a húszas évektől folytak a tárgyalások a Nyíregyháza vidéki, néhány évvel idősebb, hasonló kisvasúttal való közvetlen összeköttetésről. Ennek eredményeként a balsai Tisza-hídon 1930. október 22-én áthaladt az első szerelvény, sok tekintetben a kisvasút életének legfontosabb állomásaként. Ezzel nemcsak a Bodrogköz és a Nyírség közvetlen, az időjárási viszonyoktól független összeköttetése valósult meg, hanem a vasút átlépte az önálló gazdasági életképesség küszöbét. Gazdasági mérlegében ettől kezdve töretlen, soha nem látott mértékű folyamatos javulás következett be. Egy évtized alatt elérte, amit az elmúlt fél évszázad alatt Magyarországon talán egyetlen államosított vasútüzem sem ért el: külső támogatás nélkül, szigorúan vett könyvelési értelemben is üzemképesen működött. Azzal, hogy egy nagyváros – Nyíregyháza – került a vonal végpontjára, gyökeresen megváltozott az egyes vonalszakaszok utasszámaránya, megszűnt az utolsó kilométerek kihasználatlansága (az ún. „végpont effektus”). A fellendülés a járműparkban is éreztette hatását, s a fejlődés csúcscaként korszerű, benzin-elektromos erőátvitelű motorkocsik biztosították Zemplén és Szabolcs „fővárosainak” azóta sem túlszárnyalt sebességű összeköttetését, mintegy az Interpici vonat őseként. A kisvasút megteremtőinek modern gondolkodását jellemzi, hogy a villamos vontatás kérdése már a század eleji tervekben is szerepelt, elsősorban a Sátorajújhelyen átvezető szakasz vonatkozásában.

Ezek alapján érthető, hogy az iméntiek for-

dítottja is igaz: a kisvonal életének legnagyobb, soha ki nem hevert csapása éppen a balsai híd 1944-ben történt pusztulása volt. Sajnos, vidékünk olyan nagy távolságban fekszik Budapesttől – és itt elsősorban nem a 250-300 km-re gondolok –, hogy a „vas és acél országá”-ban éppen csak az a pár tonna hiányzott, ami a híd újjáépítéséhez kellett volna.

Az 1949-es államosítással a vasutat saját élete részének tekintő tulajdonosi kör megszűnt. Szerepét a minden tekintetben személytelen, székhelyét tekintve elképzelhetetlen távolságban székelő államhatalom vette át. Ettől kezdve a kisvasút léte, s mindvégig példás, a körülményeket tekintve mintaszerű üzemelése az ott dolgozó vasutasok lelkiismeretes munkájának köszönhető. Nekik kellett pótolni az odaadó tulajdonosi gondoskodást, s hogy ez mennyire fontos és eredményes lehet, azt egyrészt ismerhetjük a kisvonnal kapcsolatos emlékeinkből, másrészt a még napjainkban is működő keskenynyomközű vasutak üzemelési tapasztalataiból. Az államosítás után az egyetlen számottevő pozitív esemény a járműpark korszerűsítése volt, a hatvanas évek elején. Az 1964-ben megszűnt gőzvontatás kiváltására ekkor álltak munkába a győri Wilhelm Pieck Gépgyár (később RÁBA) által készített, Mk48 jelzésű dízel-hidraulikus mozdonyok. E gép a magyar mozdonyépítés legsikerültebb darabjai közé tartozott. A legmostohább üzemelési körülmények között, minimális karbantartás mellett is megbízhatóan teljesítette feladatát, takarékos, viszonylag kis teljesítményű motorja példaértékű konstrukció volt. Nem véletlen, hogy ez a típus lett az utolsó két évtizedben a kisvasút meghatározó vontatójárműve, s a mai napig a

legkeresettebbek egyike a még üzemelő keskenynyomközű pályákon. Néhány évig a buszformájú Mk49-es mozdonyok is futottak itt – ezekből legtöbb és legtovább az Úttörővasúton üzemelt –, de az itteni körülmények, s még inkább sorozatos konstrukciós hibái miatt nem volt hosszú életük a hegyközi-bodrogközi pályán. Néhány szocializmusunk egyik legszerencsétlenebb eleme, a KGST „eredményeként” a hetvenes években ránk erőltetett román mozdonyok közül, az Mk45-ös típusúakból is került néhány erre a vonalra. Ezek az egyébként lényegesen erősebb és gyorsabb, elvileg korszerűbb gépek valójában nem jelentettek alternatívát az Mk48-asokkal szemben. A gyatra minőségű alkatrészekből, igénytelen munkával összeállított mozdonyok sokkal több üzemanyagot fogyasztottak és lépten-nyomon meghibásodtak. A legnagyobb gondot azonban hatalmas tömegük jelentette: közlekedésük az évtizedek óta alig karbantartott pályatest egyes szakaszaiban kifejezetten balesetveszélyt jelentett, a megnövekedett igénybevétel pedig egyre rohamosabb ütemben pusztította a rossz állapotú felépítményt.

Ilyen ellentmondásokkal tarkított körülmények közepette indult neki kisvasutunk – tulajdonképpen már halálraítéltként – az utolsó évtizedet jelentő hetvenes évtizednek, amely a szándékos leépítés, és a mielőbbi elpusztítás jegyében telt el. A pártállam addigra kifogyott zengedelmes szólamaiból, elpusztította és felélte tárgyi és eszmei tartalékait, s egyetlen célként saját bukásának időpontját igyekezett minél messzebbre tolni. Ezért gondolkodás és mérlegelés nélkül nekilátott azon dolgok felszámolásának, amelyek korszerűsítésére, vagy akár csak szintentartására képtelenné vált. Egy évvel korábbi

párthatározat, ún. közlekedéspolitikai koncepció alapján a kisvasút is felkerült a halálraítéltek listájára. Mondhatnánk summásan a különböző fórumokon általánosan hangoztatott, leegyszerűsített véleményyt, hogy a kisvasút megszüntetése politikai döntés volt, de mert a vasút önmagában nem politizál, nincsenek felforgató eszméi, léte nem jelent semmilyen közvetlen veszélyt sem az „eszme”, sem az elvtársak számára, talán levonhatjuk azt a kicsit mélyebb következtetést, hogy még csak nem is annyira az volt. Hanem egyszerűen egy mindenben átgázoló, lélektelelenül, leszegett fejű körbenjáró, vaddisznó-csordaként csörtető, közönséges emberi butaság. Ami persze akkoriban bizonyos pozíciók megszerzésénél kifejezetten előnyös tulajdonságnak bizonyult.

A felszámolást szorgalmazók tisztában voltak a környék lakosságának véleményével, érzelmeivel, ezért az előkészítés a lehető legnagyobb csendben, a nyilvánosság teljes kizárásával történt. Voltak, akiknek sikerült ellenvéleményüket, a megmaradás melletti érvelésüket az illetékes fórumokhoz eljuttatni, mindezt a legcsekélyebb eredmény nélkül. Így aztán 1976. december 31-én megszűnt a közlekedés az Elágazás–Zemplénagárd vonalon, majd négy év múlva, 1980. november 29-én, a Fűzérkomlós–Kenézlői Tisza-part közötti megmaradt szakaszon is. Hogy ez mit jelentett az itt élők számára, mindannyian tudjuk. A vasút egy térség életében nemcsak közlekedési eszköz, hanem a települések közötti megbízható, szilárd kapcsolódási pont, a tevékenységek térben és időben való tervezhetőségének kiindulópontja: az emberekben egyfajta biztonságos folytonosság érzetét kelti. Ha a hálózatot felszámolják, az ott élőkön elural-

odik a bizonytalanság. Úgy érzik, „ha már a vasutat is elveszik”, az annak a jele, hogy itt lassan minden megszűnik, s a legjobb elmenekülni erről a helyről. Mire a hegyközi szakasz megszűnt, a Bodrogrközi arculta gyökeresen megváltozott: százával néptelenedtek el a tanyák, zuhanórepülésbe kezdett a mezőgazdaság, az elvándorlás pedig a századforduló idején tapasztalható mértékűvé növekedett.

Általános emberi tulajdonság, hogy valakinek, vagy valaminek az elvesztése, hiánya ébreszt rá bennünket, milyen fontos volt számunkra, mennyit köszönhetünk neki. Nincs ez másként a kisvasúttal sem. Ha annak idején több gondot fordítottunk volna állagának megóvására, és főként az elpusztítás magakadályozására, lehet hogy most nem csak pár másodperces hangfelvétellel ünnepelnénk a születésnapot, hanem szépen feldíszített „hús-vér” mozdony húzná itt az ünnepi szerelvényt. A mai ünnepség elsődleges célja az, hogy tisztelgünk mindazok emléke előtt, akik közel egy évszázaddal ezelőtt a fejlődés, jövőépítés szándékával megálmódták, lélekkel és kézzel megépítették, majd 67 esztendő sokszor nehéz és áldozatos munkájával életben tartották a zempléni kisvasutat. Bármit hoz a jövő, munkájuk örök emléket hagyott az itt élők számára.

(Elhangzott 2003. augusztus 13-án Sárospatakon, a Bodrogrközi Gazdasági Vasút alapításának 90. évfordulója alkalmából rendezett megemlékezésen.)

Földy Krisztina Lilla

Árpád-házi Szent Erzsébet tisztelete Európában

Két éve történt, hogy Shakespeare nyomát keresve az egykori Globe színház közelében egy templomban találkoztam Szent Erzsébettel. A southwarki katedrális egyik kápolnáját ugyanis Assisi Szent Ferenc és az ő tiszteletére szentelték fel. Kítőrni vágyó büszkeségemet alig tudtam elfojtani. A Sárospatakon született szent kápolnájában jártam Londonban!

Hasonló büszkeség indíthatta Golarits Istvánt, amikor svájci falvak templomaiban két héten belül három Árpád-házi Szent Erzsébet alakra bukkant és elhatározta, hogy Szent Erzsébet ábrázolások nyomába ered szerte a világon. Következetes kutatásának eredménye többszáz fényképből álló gyűjtemény lett, amelyből száz fotót az olvasó is megcsodálhat a Tertia Kiadó gondozásában megjelent magyar, német, olasz, angol négynyelvű albumban.

A képekhez Prokopp Mária művészettörténész írt bevezető és kísérő szöveget. Aki ismeri a szerző munkásságát, feltehetően középkori falképeket várva veszi kezébe a könyvet, és meglepődik, amikor különböző művészettörténeti korszakokból származó ábrázolások gyűjteményével találkozik. Miután azonban átlapozta az albumot, örül a változa-

tosságnak, hiszen így módja nyílik eltérő korok stílusainak összevetésére, és azon is elcsodálkozhat, mily kimeríthetetlen a művészi fantázia. Mielőtt azonban alaposabban szemügyre vennénk a képeket, érdemes elolvasni a bevezető tanulmányt. Ebből megismerhetjük Szent Erzsébet életét, tiszteletének elterjedését, és ábrázolásainak rövid elemzése révén kulcsot kapunk az album képeinek megfigjtéséhez. Bár a szövegben halhatatlan alkotók egyetemes jelentőségű műveiről is szó van, a kötet összeállítói elsősorban nem ezeket gyűjtötték össze, hanem templomokban álló, kevésbé ismert művekre hívják fel a figyelmet.

Árpád-házi Szent Erzsébet születéséért két város vetekszik: Pozsony és Sárospatak. A bizonytalanság forrása egy német életrajz, amely Pozsonyt jelölte meg. A sárospataki polgárok évszázadokon át rendíthetetlenül őrizték Szent Erzsébet születésének tradícióját, amelyet a múlt században levéltári kutatások és régészeti feltárások is megerősítettek. Bebizonyosodott, hogy a pataki ispánság királyok majd királynők birtoka volt, erről tanúskodik a Vártemplom mellett 1964-ben feltárt 11. századi köralakú királyi kápolna. A szent királylány 1207-ben szü-

letett, a Bánk bánból jól ismert II. András magyar király és Merániai Gertrúd gyermekeként. A középkori udvarok házassági szokásának megfelelően már négyéves korában eljegyezték a türingiai tartománygróf fiával, hiszen ezzel a házassággal édesapja II. (Hohenstauf) Frigyes német-római császár rokona lett, aki biztos támaszt jelentett a király Bizánrcra sóvárgó politikájához. A hagyomány szerint az eljegyzést a ma az Erzsébet-híd pesti hídfője mellett álló belvárosi plébániatemplomban tartották. Ettől kezdve a kis Erzsébet a német szellemi élet egyik központjának számító Wartburg várában nevelkedett; a tartomány fejedelme többek között a neves trubadúrköltőt, Walter von der Volgelveidét is alkalmazta.

Amikor Erzsébet tizennégy éves lett, feleségül vette őt az ifjú gróf. Lajos tehetséges uralkodó volt, jeles mecénás és jótékonyásban készséges társa Erzsébetnek. Három évig Itáliában kellett szolgálnia, ezalatt feleségét bízta meg tartománya kormányzásával. 1226-ban nagy járvány és éhínség pusztított Türingiában. Erzsébet gabonát osztott, kenyeret süttetett, kórházat építtetett, szolgálóival együtt vásznakat szőtt és font a rászorulóknak. Férje rokonait felháborították tettei, a hazatérő gróf azonban mindenben jóváhagyta felesége intézkedéseit. A harmonikus házasság nem tartott sokáig, Lajos 1227-ben a császár hívására keresztes háborúba vonult, útközben megbetegedett, és nem sokkal

azután, hogy Erzsébet életet adott harmadik gyermeküknek, meghalt. Halála hírére Erzsébet gyermekeivel elhagyta Wartburg várát, és nincstelen módján járta a vidéket, majd nagybátyja, Eckbert püspök meghívására Bambergbe ment, ahol II. Frigyes császár megkérte a kezét. Erzsébet visszautasította a császár kérését, és fogadalmat tett, hogy nem megy újra férjhez. A legenda szerint Bambergben, miután végső búcsút vett férje hamvaitól, megvigasztalódott: "Madonna, a Patrona Hungariae Krisztus állandó jelenlétének örömeivel árasztotta el." (15.o.) A keresztes hadjáratból visszatérő lovagok nemcsak férje hamvait hozták el Erzsébetnek, hanem felelősségre vonták sógorait is, akik ígéretet tettek, hogy visszatérhet Wartburgba és szabadon használhatja özvegyi birtokait. Erzsébet azonban gyermekei sorsát elrendezvén Marburgot választotta tartózkodási helyéül, lemondott minden más földi javáról, kórházat építtetett, felöltötte Assisi Szent Ferenc világi rendjének ruháját, és ezt követő rövid életét (1231-ben halt meg) szegények és betegek gondozására szentelte. Haláláról gyóntatója, Konrád atya azonnal értesítette a pápát, aki megbízta Erzsébet szentté avatásának előkészítésével. Az avatásnak ekkor már szigorított rendje volt. Míg a Krisztus utáni első évszázadokban a helyi közösség szentnek kiálthatta ki a példamutató életű keresztényeket, és minden püspöknek volt szentté avatási

joga, 1234-től csak az részesülhetett e címben, akiről szigorú vizsgálat után bebizonyosodott, hogy érdemes a pápa és a hívek bizalmára. Erzsébet avatása tehát minden addiginál körültekintőbb vizsgálat után történt, az eljárás során készült hivatalos iratok életének leghitelesebb forrásai. IX. Gergely pápa 1235 pünkösdjén vette föl Erzsébetet a szentek sorába. A magyar néphagyomány – a középkori misztériumjátékok maradványaként – a pünkösdölőkben őrzi az idegenbe vitt királyné alakját, ezért van Sárospatakon is pünkösdkor az ünnepe. 1236-ban az új szent földi maradványait oltárra emelték a marburgi Szent Ferenc-templomban. A koporsót mezítláb, vezeklőruhában vitte II. Frigyes császár és az érsek. "Miatán az oltárra tették, a császár levette fejről koronáját, és Erzsébet koponyája fölé tette e szavakkal: *Ha nem tudtalak császárnévá koronázni a földön, fogadd tiszteletem jeléül ezt a koronát, aki Isten országában már királynő vagy.*" (16.o.)

Erzsébet a szentek sorából is kiemelkedik, jelzi ezt az oltárra emelésekor megjelent előkelőségek alázata és töretlen népszerűsége az egyszerű emberek, a szerzetesek és az uralkodók körében. Tisztelete már a 13. században egész Európában elterjedt. Prokopp Mária tanulmánya ennek útjait és irányait évszázadokra és országokra bontva vázolja. A Német Lovagrend már szentté avatása előtt hozzákezdett Marburgban Szent

Erzsébet templomának építéséhez, II. Frigyes császár Nürnbergben kórházat alapított tiszteletére. Szent Erzsébetet nemcsak a Német Lovagrend és a ferencesek világi rendje, de később a domonkosok és a ciszterciták is védőszentjükké választották. Ő lett a beginák és a 17. században létrejövő Szent Erzsébet betegápolói rend példaképe, Brugge-ben ma is áll a tiszteletét őrző Szent Erzsébet-beginage. A szerzetesrendek mellett kezdettől fogva nagy tisztelői voltak a királyi rokonok. Esztergomban IV. Béla, Szent Erzsébet öccse pompás bazilikát emeltetett a ferenceseknek, Franciaországban IX. (Szent) Lajos király, Erzsébet fiának nevelője lányát Erzsébetnek nevezte el, III. András magyar király özvegye és lánya Svájc területén segítette kultuszának elterjedését. Hasonló kapcsolatok járultak hozzá tiszteletéhez Csehországban, Lengyelországban, Spanyolországban és a Németalföldön. Egész Itáliára kiterjedő tiszteletét számos remekmű őrzi, megfestette őt Giotto, Bernardo Daddi, Simone Martini, Piero della Francesca és Filippo Lippi. Az albumban ezek közül Simone Martini freskója szerepel, amely az assisi Szent Ferenc-bazilika alsó temploma Szent Erzsébet kápolnijában látható oltárkép középső alakja.

Erzsébet tiszteletére minden századból találunk példákat. Jan van Eyck 15. század elején készült táblaképén három korona díszíti fejét, amely arra utal, hogy

életének mindhárom állapotában – szűzként, asszonyként és özvegyen is – elnyerte a szentség koronáját. A 15. századból való a kassai Szent Erzsébet-dóm híres szárnyasoltára is. Középszekevényében Madonna két oldalán a bibliai és a magyarországi Szent Erzsébet szobra áll, a szárnyakon pedig hat-hat remekművű táblaképen jelennek meg életének epizódjai. A barokk művészet előszeregettel ábrázolta Szent Erzsébet mennyei megdicsőülését és látomásait, Rubens 1632-ben az Ildefonso-oltáron pompás királynéi és hercegnéi öltözetben láttatja. A közép-európai érett barokk nagy mestere, Maulbertsch két kupolafreskója magyar szentek között, fejedelmi díszben jeleníti meg, az egri Esterházy Károly Főiskola dísztermében éppen rózsát ad egy koldusnak. A romantika újra felfedezte őt, sorra jelentek meg életrajzai Németországban és Magyarországon, alakját olyan jelentős művek idézik, mint Wagner Tannhäuser és Liszt Szent Erzsébet-oratóriuma. A 19. század végén nagy tisztelője, Erzsébet királyné is sokat tett kultuszának megélénküléséért. Ennek nyoma például a Mátyás-templom díszes üvegablakainak egyike, amely Lotz Károly kartonjai alapján tizenkét képen ábrázolja a szent életét; és a Rózsák terén álló neogótikus plébániatemplom, amelyet a marburgi templom másaként tervezett Steindl Imre építész. A 20. században főleg jubileumaihoz kötődően születtek őt ábrázoló alkotások, kiemel-

kednek ezek közül Nagy Sándor késő szecessziós freskói és üvegablakai, közülük az album a pesterzsébeti plébániatemplom egyik üvegablakát mutatja be. Ötven évvel később készült Sárospatak egyik büszkesége, a férjével hazalátogató Szent Erzsébetet ábrázoló Varga Imre-szobor, ezt is megtaláljuk a könyvben. Gyűjtőmunkájának eredményeként Golarits István számos európai nagyváros Szent Erzsébet alakjára hívja fel figyelmünket, Bécsben, Párizsban, Genfben, Firenzében, Genovában és Tallinban is találunk Szent Erzsébet előtt tisztelgő alkotásokat. Prágában például a Hradžin Mária-oszlopának egyik alakja a szegényekről gondoskodó királynő, Padovában pedig a Szent Antal-bazilika egyik szép falképe örzi Erzsébet könyörületességét. Jól teszi tehát az utazó, ha figyelmesen jár ezután itthon és külföldön. Előbb-utóbb biztosan találkozik Szent Erzsébettel, s ha figyelmes, megérzi a belőle áradó szeretet fényét és melegét.

(Árpád-házi Szent Erzsébet; fényképek: Golarits István, szöveg: Dr. Prokopp Mária, Tertia Kiadó, 2003)

Viga Gyula

Fontos könyv a Tiszáról

A víz és az ember történetileg változó viszonya a kultúra és a társadalom történetének egyik legizgalmasabb problémája. Tájainkon, ahol a Tisza és a Bodrog, valamint a többi folyóvíz generációkon át befolyásolta az itt élő ember életminőségét, különös figyelmet érdemelnek az e témakörben megjelenő munkák. Az idei könyvhét egyik nyeresége volt a Tisza „néprajzáról” megjelent kötet, amely – véleményem szerint – alapvető kézikönyv lesz régióink kutatásának, s hasznos olvasmánya az érdeklődőnek, akár az oktató-nevelő munkának is.

Sajnálatos, hogy nem érthette meg a kötet szerzője, a jeles muzeológus, majd vezető egyetemi oktató Bellon Tibor (1941. január 1. – 2002. szeptember 26.) új könyvének megjelenését. Az akadémiai doktori értekezésnek szánt tanulmányt fia, ifj. Bellon Tibor és Szilágyi Miklós rendezte sajtó alá. Bátran állíthatjuk, hogy a könyv Bellon Tibor négy évtizedes munkásságának egyfajta summázata, de nem csupán a szerző halála miatt: döntően egész életében az Alföld népének gazdálkodása foglalkoztatta, s az alföldi mezővárosok állattartó kultúrájának és az annak hatására formálódott paraszti műveltség történeti-néprajzi összegzése

után (Beklen. A nagykunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII-XIX. században, Karcag, 1996.), jelen munka az egész Tisza völgy tradicionális gazdálkodásának összegzése. Amint arra a szerző már a bevezetőjében is utal, organikus összefüggést lát a vízrendezés előtti és a későbbi vízgazdálkodás között, s – megítélése szerint – az ember és a víz kapcsolata módosult ugyan a tájátalakítás nagy munkája következtében, de nem változott lényegesen. Munkamódszerében a gazdaságtörténet, a történeti néprajz és a történeti ökológia szervesül, de jelzi, hogy eredményeit a mai döntéshozók figyelmébe ajánlja, s nem tekinti lezártnak, befejezettnek, csak a történelmi kutatások tárgykörébe tartozónak a Tisza völgy népének hagyományos életmódját. Nem az archaikus műveltségi elemek összegyűjtése az elsődleges célja ma már a Tisza mente történeti-néprajzi vizsgálatának, s nem az volt Belloné sem, jóllehet munkája gazdag tárháza a régi-es technikáknak, eljárásmodoknak, a korábbi életmód még fellelhető elemeinek. A vízhez való viszony minden időszakban meghatározó volt az egymást váltó generációk életmódjában. A török kiűzését követő, a 18. század első harmadá-

ban elkezdődő gazdasági és társadalmi reorganizáció, a jelentősen megnövekedett népesség és az agrárkonjunktúra viszont törvényszerűen vezetett a mezőgazdasági területek kiterjesztéséhez, a vízrendezéshez. A tájatalakítás következtében – együtt a lassú és ellentmondásos polgárosodás gazdasági, társadalmi és kulturális hatásaival – az egész paraszti társadalom és kultúra átalakult. A Kárpát-medence mezőgazdasági területének 2/3 része ennek a tájformálásnak az eredményeként jött létre. A folyamat kezdete a jobbágyfelszabadítás, ami polarizálja a társadalmat: a nagy munkát a zsellérként vagy életképtelen parcellán felszabadult jobbágy-parasztok és leszármazottaik végzik el. A vízrendezés talán legalapvetőbb hatása, hogy megszünteti az árterek és az ármentes térszínek korábbi különbségét: az előző a külterjes állattartás, utóbbi a földművelő gazdálkodás területe volt a feudális korban. Vagyis a Tisza völgyén – ahol korábban az alföldi vízjárta területek 53 %-a helyezkedett el – egy olyan rendszerelvű változás zajlott le a vízrendezés következtében, ami a térség tradicionális műveltségének egészét átformálta. Bellon Tibor könyve e két állapotot hidalja át, keresvén annak organikus kapcsolódásait.

Bellon munkamódszere, az alapos terepmunkán nyugvó empirikus tudás és az azt szervesen kiegészítő levéltári kutatás együttesen formál történeti ívet, amiből a Tisza táj hajdani, ma már csak reliktum-

iban létező életmódját megismerhetjük. (A könyv gazdag képanyaga, jobbára a szerző felvételei igazolják, hogy mennyire közelről, sokszor szinte a gyakorlatban figyelte meg témáját.) Olvasmányosan mutatja be a táj és ember, illetve a víz és az ember változó, olykor ambivalens viszonyát, a fokgazdálkodás alapjait, hangsúlyosan a vízrendezés históriáját és annak az emberi tevékenységre gyakorolt hatását. Terjedelmes fejezetet szentel a halászat technikájának: a kézzel való halfogás és tapogatózás, a szigonyozás, a különféle hálók, a halászat és a csikászat csakúgy, mint a téli halfogás a halászó helyek bemutatásán, az ökológiai feltételek és a halfogási módok kapcsolatrendszerében szervesül. Külön megemlékezik az Ung-vidék (Északkelet-Magyarország, ma Szlovákia) halfogási módjairól, de számos adalékot közöl a Bodroghöz falvaiból is. Leírja a vízjárta részek “apró” haszonvételeit: a vessző, a nád, a gyékény és a sás felhasználásának módjait, a madarászat és a vadászat emlékeit. Önálló fejezetet szentel a korábban nagy jelentőségű méhészetnek, elsősorban ugyancsak a régi kéziratok térképek adataiban felismerve e haszonvételek helyszíneit, lehetőségeit. Terjedelmes fejezetet közöl az erdők hasznáról, bemutatva a folyót övező erdők sokirányú hasznosítását, s az erdőirtások történetét és hatását. Az értelmezés egyik alapvető eszközét ebben az esetben is a régi térképek adják, amelyek nem egyszerűen

lokalizálnak bizonyos emberi tevékenységeket, hanem modellezik is az egyes táji feltételek és az emberi tevékenység kapcsolatát.

Gazdag fejezetet szentel a szerző az ártéri gyümölcsösök, gyümölcsfa-erdők történetének, amelyek a korábbi századokban a magyarországi folyók felső szakaszait övezték. Bemutatja a régi gyümölcsösök hasznosítását, a régi gyümölcsfajtákat, a termés feldolgozásának formáit (aszalás, lekvár főzés, pálinkafőzés, ételkészítés). A könyv terjedelmes fejezete szól arról, hogy milyen áruk úsztak korábban a Tisza hátán, s a tutajok és hajók forgalma milyen módon kapcsolta össze egymással a Felső-Tisza és a déli folyamszakasz eltérő adottságú népcsoportjait. A fa és faeszközök kereskedelme mellett, tanulságosan ír a kő – különösen a malomkő – forgalmáról, valamint a só szállításának históriájáról. Bemutatja a legeltető állattartás térszíneit, a Tisza mente területének nagy múltú állattartó hagyományát, ami az alföldi mezővárosos gazdálkodásának is a hátterét jelentette a korábbi századokban.

Bár Bellon Tibor munkásságának, sőt, talán személyiségének és kutatói habitusának ismerete is kell ahhoz, hogy a könyv gondolati tartópilléreit az olvasó ne csak felismerje, hanem az elkészült mű alapzataként el is fogadja, nem kétséges, hogy a kötet az Alföld, a Tisza mente, egyáltalán a táj és az ember viszonya kutatásának sokat idézett alapműve lesz.

Az elkövetkező, már mások által megírandó összegzésekben kristályosodik majd ki egészében mindaz, amit Bellon tudott, s aminek gazdag tényanyagát, idő- és térrácsát e kötetben közreadta. Garanciát jelentenek erre tanítványai, s a téma szeretetével beoltott munkatársai a Tisza forrásvidékétől Szegedig és Titelig. A munka egyszersmind nagyon sok megoldandó feladatra is ráirányítja a figyelmet; nagy kár, hogy megoldásukban szerzőjük már nem vehet részt.

(Bellon Tibor: A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön, Timp Kiadó, 2003)

Bolvári-Takács Gábor

Harctéri napló a Don-kanyarból

A magyar hadsereg Don-kanyari tragédiája a második világháború sokat vitatott és magyarózott epizódja. A hazai történetírás évtizedekig tabuként kezelte a témát, hiszen a Szovjetunió elleni támadás az 1945 után hatalomra jutott kommunista pártvezetés „haladó munkásmozgalmi hagyományokra” építő történelemszemléletébe nem fért bele. (Hasonlóan a volt NDK-hoz, amely felülemelkedett a német történelem általa retrográdnak vélt örökségén, meghagyva mindezt az NSZK-nak.) Az idő múlásával azonban a téma tiltása a „túr” kategóriába csúszott át, s a történeti objektivitás teret nyert. Nemeskürty István Requiem egy hadseregért c. könyve (1972) már szenzációszámra ment, de Sára Sándor dokumentumfilm-sorozata (Pergőtűz) még 1983-ban is csak megvágva kerülhetett adásba.

A tízkötetes Magyarország története 1976-ban megjelent 8. kötetében rövid másfél oldal foglalkozott „A magyar hadsereg voronyezsi katasztrófájá”-val, inkább adatszzerűen, mint értékelően, főleg a német hadvezetés cserbenhagyó magatartására hárítva a felelősséget (Magyarország története 1918-1919, 1919-1945, főszerkesztő: Ránki György, Akadémiai Kiadó, 1988, 4. kiadás 1089-1090. o.). A politikai rendszerváltozás utáni feldolgozások a kérdést jóval reálisabban kezelik, Romsics Ignác legújabb monográfiája már okozati összefüggéseiben, a hazai közvélemény háborúpárti/háborúellenes hangulatára

gyakorolt hatását bemutatva, sokkal átgondoltabban ábrázolja a Don-kanyari eseményeket. (Romsics: Magyarország története a XX. században, Osiris Kiadó, 2000, 2. kiadás, 253-256. o.)

De nézzük a tényeket! 1942 januárjában a magyar hadvezetés német nyomásra vállalja, hogy még az év első felében 200 ezer fős hadsereget küld a frontra. A 2. magyar hadsereg mozgósítása február 24-én, a kiszállítás április 11-én kezdődik. A magyarok június 28-án kapcsolódnak be a német Déli Hadseregcsoporthoz támadó hadműveleteibe, és július 8-án érik el a Dont. Az ősz folyamán hídfőállásokat építenek ki a folyó jobb partján. A tél eleje kisebb összecsapásokat eredményez a 200 km hosszú frontszakaszon, mígnem 1943. január 12-én a szovjet csapatok támadást kezdeményeznek. A magyar hadsereg napokon belül széthullik, január második felében megkezdődik a visszavonulás. A szétzilálódott hadseregből mintegy 40 ezren meghalnak, 35 ezren megsebesülnek, és közel 60 ezer katona fogságba esik. A fegyverzet és felszerelés kb. 80 %-a odavész. A maradványai-
ban hivatalosan is feloszlott 2. magyar hadsereg hazaszállítása 1943 áprilisában kezdődik, s otthon sokáig karanténba zárva, bűnösnek kezelve kell szembesülniük a „hivatalos közvélemény” értékítéletével.

A Don-kanyari katasztrófa 60. évfordulója ihlette a Rubicon c. folyóirat kiadóját, hogy megjelentesse Somorjai Lajos egykori

katonao orvos oroszországi harctéri naplóját. A napló köztudomásúan személyes hangvételi műfaj, amelyet szerzője általában nem a nyilvánosságnak szán. Publikált naplókkal a szépirodalomban és történeti-politikai irodalomban egyaránt találkozunk. Az előbbi típusra Illyés Gyula, Lengyel József, Márai Sándor, Fodor András művei ismert példák, az utóbbira pedig Jungerth-Arnóthy Mihály (Moszkvai napló, Zrínyi Katonai Kiadó, 1989), Vattay Antal (Naplója 1944-1945, Zrínyi Katonai Kiadó, 1990) vagy Tímár Mátyás (Válság, váltás, változások. Jegyzetek 1979-1994, P és B Média Rt., 1998) munkái.

Somorjai Lajos naplója azonban nem felel meg a történeti-politikai irodalomban szokásos gyakorlatnak. Leginkább talán Iszaak Babel Lovashadsereg című művére emlékeztet, azzal a különbséggel, hogy Somorjai munkája ténylegesen (tehát megírásának időpontját rögzítve) és tudatosan (tehát a pillanatnyi érzelmi állapotot tükrözve) is jelenidejű. Írásának hangulatát nehéz lenne egyetlen szóval meghatározni: a kilátástalanság érzete változik a bizakodással, a düh a humorral, a naturalizmus a líraisággal. A szerző 1942. április 20-án kezdett hozzá az íráshoz és lényegében folyamatosan 1943. május 2-áig folytatta azt. 1942. július 25-től mint első vonalban szolgáló zászlóalj vezető orvos fogalmazta meg tapasztalatait. Mégis, ha a fronton töltött hónapok legszembetűnőbb témáit csokorba gyűjtjük, nem orvosi, hanem más jellegű problémák vonulnak végig a naplón: a hazatérés kérdése; az otthonról jövő posta; a család (feleség) hiánya; a bajtársak, tisztek intrikája; a német katonák viselkedése. Egész pontosan arról van szó, hogy a felsorolt problémakörök valamilyen előjellel szinte minden napi bejegyzésben szerepelnek: ha jött a

posta, az a hír, ha nem jött, az; stb.

Aligha várható el, hogy egy szűk recenzió keretei között átfogóan bemutassuk Somorjai Lajos érdekes gondolatait. Szemléletesebbnek tűnik néhány érdekes téma kiragadása, idézetekkel tarkítva, hogy ne csak a tartalomról, hanem a stílusról is képet kapjunk!

A magyar hadsereg és a katonai vezetés jellemzése több helyen előfordul. Az együttérzés hangja szólal meg a 37. oldalon: „A hozzánk beosztott zsidó munkás század megfeszített erővel dolgozik a második védelmi vonalunk kiépítésén....A nyomorultak soványak, sápadtak, elcsigáztak, kiéhezettek. ...Fegyver nélkül járnak az első vonalakat, közvetlen az ellenség előtt, drótsövényt építeni, árkot ásni. Itt van közöttük Petschauer Attila, a volt kardvívó világbajnok is.”(Drámaian ábrázolta e sportember halálát Szabó István A napfény íze című filmjében, hiszen a főszereplőt éppen Petschauer-ről mintázták.) De Somorjai humorral is szemléltet: „E percben röppült el a fejünk felett 9 orosz gép alig 1000 m magasságban. A heves léghárító tüzelésre csak röhögtek; mi is. Rémes volt nézni, mennyire melléje lőttek, direkt szégyelljük magunkat, mint a jobb érzésű közönség, mikor az operában ülve hallja, hogy a tenorista gikszert fog.”(44. o.).

Jány Gusztáv sokat idézett és vitatott hadparancsa érthető módon letaglózta a frontkatonákat. A naplóban erről is olvashatunk: „Tegnap hadseregpárancsot adtak ki, amely a következőképpen kezdődik: “A második magyar hadsereg elvesztette becsületét! Az ellenség benyomhatta állásainkat, ez nem szégyen, de szégyen ez a fejvesztett, rendezetlen csűrhe futása, mely stb. ...” Hát ezt kaptuk, kapták hős honvédeink, akik tíz hónapja, percnyi

szünet után állandóan bevetve, a számbeli, minőségbeli fölényben levő, sokkal jobban felszerelt és toronymagasan jobban felfegyverzett, fanatikusan, az utolsó puskalövésig harcoló orosz katonaság ellen meggyőződés nélkül, rosszul felszerelve, megspékelve nemzetiségekkel, kénytelen nem hazáját védve, hanem távol idegenben harcolni. Ez a köszönet a csekélyszámú, a poklon átment megmaradtoknak, s ez a gyászbeszéd a többség felett, mely idegen érdekekért harcolva, távol hazájától, javarészt temetetlenül hever holtan az orosz sztyeppéken.”(163-4.o.) S a visszavonulás: „Reggel 4-kor kelés, s 5-kor indulás, kb. délután 2 óráig menetelés, közben fél óra pihenő. S ez már egy hónapja tart megszakítás nélkül.”(190.o.)

Somorjai alapvetően reálistan értékelték a katonai helyzetet. meghatározásai tömörek, lényegretörőek, íme: „Az orosz katonája jó. ... Bátran, fanatizálva harcol, sokan vannak. Jól felszerelve. Nagyszerű tüzgépek, ultramodern technika, jó alsó hadvezetés, csapnivaló közepes, rossz felső hadvezetés. ... Az angol és amerikai segítségét nem szabad s hiba lekicsinyelni. Jön az bőven. Tank, autó, repülőgép, bomba, ágyú. ... A harc pedig kilátástalan. Ezeket teljesen legyőzni vagy elfoglalni nem lehet soha.”(94.o.) „És írjunk pár őszinte szót a németekről is. Az orosz propaganda-röpiratnak sajnos igaza van. Nem ezt ígérték nekünk, mikor beléptünk a háborúba. ... Most pedig itt hull el a nemzet színe-virága.”(117.o.) „Nézetem: az orosz végkimerülésig fog harcolni, itt békekötésről szó sem lehet. ...Ebben a harcban pedig a német úgy ki fog merülni, hogy Angliát s Amerikát nem fogja tudni megverni. ...Ezt a háborút tehát Németország nem nyerheti meg, akkor pedig jaj lesz

azoknak az államoknak, akik hősködtek az árnyékában.”(118.o.)

A magyarországi helyzetről és az itthon uralkodó tájékozatlanságról sok keserű feljegyzés maradt fenn, s ezek szinte végigkísérik a naplót. Példák a kötet elejéről és végéről: „A többiek már eddig 4-5 élelmiszercsomagot is kaptak, én még egyet sem. Rosszul esik. Közben Joli (Somorjai felesége - BTG) írja, hogy túl sokat kérek, s később megemlíti, hogy a pénzből nemigen fog tudni kijönni. Hát nem tudom, hogy az egész, amit kértem, van-e 50-60 pengő értékű, s kb. 500 pengőt kap otthon. ... Joli nem találta fel a tapintatosságot, s ugyanakkor, mint nagy áldozatról emlékezik meg, hogy csak egy kabátot vett. Kisé elképesztő, mikor itt a nyers hús és ömlő vér világában, a halállal naponta többször szembenézve az új kabát és sok kéréssem problémájára gondolok.”(36.o.) „...újév óta nem kaptam otthoni (de semmilyen) levelet. Két és fél hónapig egy sor hazai írás nélkül. ... És azóta? Jönnek a levelezőlapok, röviden, hűvösen ... és üresen... Ennyi idő óta legalább egy hosszú, kimerítő levelet vártam volna... De persze: “Nem érdemes írni, úgysem kapod már meg”, – “félek, hogy úgyis elkallódik” stb. És most a tegnapi lapon: “Ugye jobb lesz sűrűbben egy lap, mint ritkábban levél?” Drága Jolikám! Ugyan ki állított téged ez elé a választás elé? Olyan lehetetlen ötlet az, hogy sűrűbben egy levél?”(214.o.)

A szerző nem kevés veszélyes kalandba bonyolódott. Volt közöttük szinte humoros eset: „Az ide vezető úton az erdőben két orosz katonát fogtam, humoros jelenet volt. Kidugták egy útkanyarulatnál a fejüket a bokorból, nem látták, hogy jövök, s majdnem összeütköztünk. Nem tudom, melyikünk ijedt meg jobban. Kb. 1 km-re voltam az oszlop előtt lóháton. A zsebemből elő-

rántottam a kézigránátot, s előparancsoltam őket, de mivel nem volt náluk fegyver, szélnek engedtem a szerencsétleneket. Boldogok voltak.”(52.o.) Máskor viszont szinte hajszálon múltott az élete: „Hajnalban utolért 30 emberünk. Partizánfogságban voltak. ... Mesélték nekik a partizánok, hogy egy tisztjüknek (ti. a magyarok egy tisztjének - BTG) nagy szerencséje volt, mert a faluban, ahol részben lapultak s várták a bevonuló oszlopot, bent járt, felfedezte az előző napi áldozatokat, s mégis bántatlanul távozott. Ők ugyanis meg akarták támadásukkal várni az oszlop beérkező részét, s a tiszt éppen azzal tévesztette meg őket, hogy a holttestek felfedezése után leült ebédelni, amibőlők arra következtettek, hogy bevárja az oszlopot. Ezért nem bántották. A tiszt pedig ebéd után - mikor mindannyian az oszlopot várták a bevezető út mellett - hirtelen befogatott, s kivezető úton át meglépett. Majd elszedültem, mikor hallottam. Rólam volt szó!”(180.o.)

Szólhatnánk még az orosz nép életkörülményeinek néhol szinte szociográfiai pontosságú leírásáról, a szerző orvosi tapasztalatairól, vagy éppen magánéleti gyötrelmeiről (viszonya volt egy orosz menyecskével), de befejezésül válasszunk könnyebb témát! Somorjai stílusára ugyanis jellemzőek az anekdotikus történetek, bizonyítva, hogy az ember humorérzéke a legsötétebb pillanatokban sem húny ki. Igazolják ezt az alábbi naplórészletek: „A bombatámadás alatt nagy röhej. Éppen támadás alatt volt a temetés, ... s a pap a nyitott sírgödörbe ugrott fedezni magát. Majd meghaltunk a nevetéstől, a temetést alig lehetett folytatni. A papot a reverendától alig lehetett kihúzni a sírgödörből.”(35.o.) „A közelben egy Stuka kényszerleszállt. Szerencsésen meg-

menekültek. Az egyiket, aki megsebesült, én kötöztem. Hálából nekem adta a - nagyon kiváló - távcsövét. Remek jószág, nagyon örülök neki, s itt nagyon hasznos is, mert lehet ellenőrizni, hogy milyen repülőgép jön, ez pedig életbevágó!”(48-9.o.) „Az úton egyik döglött ló a másikat éri. A mi alakulatunk naponta kb. 30 lovat hagy az út szélén dögölve. Jól élnek az oroszok. Ki tudja, mikor ettek ezek utoljára húst. Most csak odamennek az út szélére egy kis szánkóval, s vaskos lócombokkal megakadva mennek haza lukulluszi lakomát csapni.” (170.o.) S végül három, amolyan háborús “aranyköpés”: „... sikerült az üldöző ellenségtől a rugalmas védekezés folytán elszakadni, s az átkarolási szándékát megghiúsítani.” „A háború az az időszak, mikor a polgári lakosság fegyvert fog a hadsereg védelmére.” „A katonaság az az intézmény, ahol minálunk sokkal nagyobb marhák intézkednek életünk és halálunk felett.”(237.o.)

A recenzens összbenyomása a napló elolvasása után mégis elsősorban szomorú. Szomorú, mert az olvasó szinte saját bőrén érzi a háború borzalmait, mintha maga is a harctéren, az orosz fronton járna. Gördülékeny stílus, plasztikus leírások, s a szerző által készített szemléletes fényképek teszik különösen értékessé Somorjai Lajos művét, amelynek kiadásával a magyar történelem egy igen fontos szelete újabb forrásmunkával gazdagodott.

(Dr. Somorjai Lajos: Megjártam a Don-kanalyt. Harctéri napló. Oroszország 1942-1943, szerkesztette: Rácz Árpád, sajtó alá rendezte: Varga J. János, Rubicon, 2002)

Kiss Endre József

Bojtor István ítéletei

Dixi et salvavi animam meam. Szóltam és megnyugtattam lelkiismeretem - mondták a latinban még járatosabb eleink. Ezt cselekedte Bojtor István jelen könyvével, amikor újra áttörte a hallgatás falát és ismételten kivált a „vétkesek közt cinkos” némaságába burkolózók soraiból. Cselekedhetik-e jelentősebbet valaki napjainkban ennél, amikor az egyházi és társadalmi tömegek belső szabadságának, lelki egyensúlyának a helyreállítása érdekében még mindig rendezetlen múltunk fölszámolása szerepel a napirenden?

Az ítélet annyit törleszt ebből az adósságból, amennyit törleszhet. Az írás jól egészíti ki a szerző egyik korábbi, Misszió a Tiszán innen című könyvének anyagát.

Amikor szerzőnk tollat fogott, már régen túl volt a hosszú évek imádságos tusakodásain, magányos tépelődésein, a lopva összehozott „miért”-ekre válasz kereső testvéri beszélgetéseken. Nemzedéke szenvedő alanya volt az ellenségnek sem kívánt megrázó események sorozatának. Sokan belepusztultak, voltak, akik beleroppantak az ateista diktatúra rájuk nehezdedő nyomásába. Talán a szerző és gyülekezetei is hasonlóképpen jártak volna, ha nem tapasztalják a hitben, fölülről kapott megtartó erőt, amely nemcsak a megmaradásban segített, hanem ráadásképpen megengedte a kiváltságosoknak, hogy örvendezéssel menjenek tovább az úton, mert méltókká tétettek arra, hogy Jézus Krisztus nevé-

ért gyalázattal illessék őket. (Cselekedetek 5, 41.)

A szerző és testvéri közössége olyan szenvedéseket, mellőzéseket, hátratételeket, igazságtalanságokat dolgozott fel, amelyek őket érték. Idővel, mint tengeri kagyló belsejében levő szennyeződés, a szenvedések gyöngyszemekké kristályosodtak. Ma már gyöngysorra fűzhetők a nyomorúságban fogant hitvallások, a történelmi adalékká szelídült tapasztalatok, az irodalmi köntösbe öltözött tanulságos emlékezések, derűs anekdoták formáit fölvetett egykori átélések. A megérett sorsfordító élmények kiforrottan, mindenki számára könnyen érthető előadásban kerülnek az olvasó elé.

Az egyházi emberek önéletírásai sajátos műfajt teremtenek. Itt most olyan témák bukkannak felszínre, amelyekről évtizedeken át tilos volt beszélni. A könyvben olyan jelentéktelennek tűnő apró részleteket olvashatunk, amelyekkel csak a személyes, hiteles tanúk szolgálhatnak. Amikor a szerző magánjellegű följegyzéseiben lapozgatunk, szinte a lelkébe látunk és a belső világába kopogtatva találunk rá a hitet építő, hitet mélyítő olvasmányokra.

Ez az önmagát kiszolgáltató feltárulkozás egyetlen oldalon sem öncélú. Mindegy, hogy mire keresi a választ. Mindegy, hogy miért csapnak ki jeles diákokat a Rákosi-korszakban jeles egyházi iskolából? Miért kap fegyelmit az ifjúsággal többet és

jobban foglalkozó lelkipásztor? Lényegében ugyanarról a bolsevista világról rajzol képet, amelyben közel fél évszázadig kényszerültünk élni. Akik ebben az időben éltek, azok nehezen teszik le ezt a könyvet, míg végig nem olvasták. A fiatalok talán el sem hiszik, hogy ez a világ annyira abszurd és irreális volt, mint amilyenek a kórképek ábrázolják. A könyv lapjain megjelenő figurák, arcok, szituációk mintha olyan szándékkal gyűlték volna össze a lelkipásztori naplóban, hogy egyszer majd bemutassák, illusztrálják, mérlegre tenni segítsék ezt a korszakot. Olyan évtizedeket, amelyben pusztították a belső értékeket, idegen megszállók állomásoztak Magyarországon, Államvédelmi Hatóság és Állami Egyházügyi Hivatal ellenőrzött, fenyegetett, drasztikusan ítélte. Békepapság, besúgó és szocialista bürokrácia szolgálta ki őket.

Annak ismeretében, hogy kik, miért, hogyan kaphattak doktori és egyéb kitüntető címeket a diktatúra idején, aligha kétséges, hogy Bojtor István, teológiai munkásságára tekintettel, akár disszertációjának megírása nélkül is megérdemelte volna az elismerést. Tanúságtevő szolgálata, tudományos munkái azonban sokkal többek annál, mint amelyet gyarló emberektől osztogatott cím megmérhet. Viszont a felülről való elismerésben, mely őt mennyei jutalomként megilleti, nem biztos, hogy osztozhat számos rangokban és címekben bővelkedő pályatársa. Az Istentől megítélt, de már a világ szerint is bukott politikai rendszerben nem volt könnyű dolga azoknak, akik „jól őrizték szívüket”, és nem tudták sem megfélemlíteni, sem megvásárolni őket. A kommunista rezsim nem bánt kesztyűs

kézzel azokkal, akiket képtelen volt diktatórikus céljainak megfelelően integrálni. Krisztusnak azokat a szolgálóit, akik a Biblia zsinórmértékéhez szabták magukat és döntéseiket, nem lehetett, vagy nehéz volt megalkuvásra kényszeríteni. „Mert most embereknek engedek-e avagy az Istennek? Vagy embereknek igyekezem-e tetszeni? Bizonyára ha még embereknek igyekeznék tetszeni, Krisztus szolgálója nem volnék.” (Galata 1, 10.) A hitvallóknak emléket állítani nemcsak érdemes, szükséges, hanem feltétlen kötelessége a magyar kereszténység minden hivatott őrállójának.

A szerző, a Léleknek engedve megírta mindazt, amit meg kellett írnia. Egzisztenciális bizonyágtételével a lelkiismeretének engedelmeskedett. Üdvözljük a könyv megjelenését, mert megtörte az ismét ránk telepedő némaságot, folytatja rendezetlen múltunk fölszámolását, kevesbíti egyháztörténelmünk fehér foltjait és tanítja a fiatalokat. De mindezeknél fontosabb az, hogy a látszólag mögöttünk hagyott istentelenség korszakában tanúsított evangéliumi hitvallásra és az ott szerzett tapasztalatokra nem lesz-e hamarosan nagyobb szüksége a következő nemzedéknek egy hasonlóképpen istentelen korszakban?

(Bojtor István: Az ítélet. Följegyzések és dokumentumok néhány magyarországi református egyházi döntésről 1948 és 1998 között, Kazinczy Ferenc Társaság, Sátoraljaújhely, 2003.)

Pocsainé Eperjesi Eszter

Régészeti emlékek a pataki kollégiumi múzeumban

Kutatók és érdeklődők számára egyaránt haszonnal forgatható kiadvány jelent meg a Herman Ottó Múzeum Veres László által szerkesztett Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Régészeti Emlékei című sorozatában. A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben fellelhető régészeti leletek katalógusának őskori és egyiptomi fejezeteit Patay Pál, a rómaiak Tóth Endre, a népvándorlás kori, honfoglalás kori, Árpád-házi királyok kori és középkori fejezetet Jósvainé Dankó Katalin állította össze. Az ábrákkal és fényképekkel gazdagon illusztrált, nagy alakú kötet korszakok, ezen belül lelőhelyek szerint ismerteti a gyűjtemény anyagát. A könyv kapcsán érdemes néhány pillantást vetni a régészeti anyag kialakulására, történetére.

A nagy múltú Sárospataki Kollégiumban már alapítása után megkezdődött a könyvek gyűjtése, és korán kialakultak az oktatást, a nevelést elősegítő eszköztárak, szertárak, múzeumi gyűjtemények. Ennek folyamatát az üldözöttségek és viszontagságos idők miatt csak a 18. század elejétől tudjuk biztosan követni. A tárgyak nagy részét

külföldet járt tanárok, Patak vonzasköréből és távolabbi vidékről itt tanult diákok hozták be az iskolai gyűjteményekbe. Adományaikkal gyarapították a múzeum anyagát gazdag pártfogók, lelkesek, neves gyűjtők is. Az elmúlt századok folyamán ezekből értékes gyűjtemény jött létre. A régészeti anyag nyilvántartása 1800-tól követhető. A Nagykönyvtár Kézirattárában fellelhető legkorábbi adatunk: „A Magyar Bibliothekában található Ritkaságok rendbe-szedése: Myskolczi Mihály Oskoliarius, Bthecarius által. 1800-dik Eszt-ben.” című leltárkönyvben a következőket olvashatjuk: „egy urna Feralis minor; v. Lélek Háza: ásott Szomotoron a földből a’ honnan Tekintetes Kolobusiczky Pálné Asszony Küldötte 1800-dik esztben Juniusnak 4-dik Napján.” (Kt. 1174.) Majd egy híradás 1806-ból: „Rézből készült régi fegyver darabok, s más háborús szerszámok. Hihető hogy akkor készítették, mikor még réz és nem vas fegyverekkel éltek az emberek. Találtattak Zemplin Vármegyébe, a Bodroghoz közel, egy mivelettlen földben midőn azt fel törték. Darabokból áll. Ajándékozta T. T. Szombathy

János Professor Úr. 1806.” (Kt. 1595/2.)

A régészeti anyagot először a természetrajzi szertár anyagával együtt őrizték. Ennek kiváló öre 1834-től 1872-ig Soltész János tanár-orvos volt. Utóda, Búza János ideje alatt 1873-78 között vált ki a Természetrajzi Gyűjteményből a régészeti anyag. 1879-től 1885-ig Bokor József volt a gyűjtemény öre, ő gondozta Felméri Lajos hagyatékaként a Szépészeti és Művészeti Múzeumot. 1885-től pedig Finkey József volt a Szépészeti és Műrégészeti Múzeum anyagának kezelője. 1887-ben az iskola megvásárolta Tatár Mihály prűgyi református lelkész gyűjteményét, amely nagyon gazdag régészeti anyagot tartalmazott. Ezért az iskola vezetősége úgy határozott, hogy az addig főkönyvben vezetett múzeumi anyagnak el kell készíteni a leltárát. Finkey József a szépészeti anyag, Zsoldos Benő az éremgyűjtemény, Kun Pálné az úrasztali terítők, Kun Pál pedig a régészeti anyag leltárát állította össze. A régészeti anyag 1887. évi leltárában 67 db réz- és bronztárgy, 252 db agyagedény, urna, gyöngy, 40 db kő- és csonteszköz, 33 db római és egyiptomi régiség, összesen tehát 392 db tárgy szerepelt. A leltár elkészítése után a Szépészeti és Műrégészeti múzeum vezetője néhány évig Kun Pál, majd Székely György, 1907-től pedig Rácz Lajos gimnáziumi ta-

nár lett. Az utóbbi idejében a gyűjtemény neve Főiskolai Szépészeti és Régészeti Gyűjteményre változott. Az első világháború idején nem gyarapodott a múzeum anyaga, ekkor a tárgyak megőrzése volt a legfontosabb. Rácz Lajos ládába csomagoltatta az anyagot, így a gyűjtemény mind a világháborút, mind az 1919-es hadműveleteket sértetlenül vészelte át. A húszas évek elejétől a régészeti anyagot Palágyi Deák Geyza gimnáziumi tanár kezelte, aki hozzáfogott az anyag új rendezéséhez és a tervszerű gyűjtéshez. Halála után értékes hagyatékával nemcsak a múzeum régészeti, hanem a néprajzi és történeti anyagát is jelentősen gyarapította.

1930. július 16-án a Régiségtár kivált a Szépészeti és Műrégészeti Múzeumból. Átköltöztették az anyagot a „küldöttségi szállás”, a mai Berna-sor egyik szobájába. Itt előbb Régiségtár, majd Régészeti és Történeti Múzeum néven működött tovább. A gyűjtemény öre Jakob Károly gimnáziumi tanár lett, aki számtalan kiállításon mutatta be az anyagot. Az iskola alapításának 400. éves jubileumára, a többi gyűjteménnyel együtt, az évszázadok alatt összegyűjtött múzeumi anyag legszébb darabjait állították ki. Jakob Károly sorra rendezte a kiállításokat a történeti és régészeti anyagból, így 1935-ben az első egyháztörténeti kiállítást. A múzeum kapui tehát a har-

mincas években megnyíltak a közönség előtt. Jakob Károly 1934/35-ben elkészítette a régészeti anyag új leltárát. Nemcsak a tárgyak leírását tartotta fontosnak, hanem nagy alaposággal rajzolt le minden tárgyat és készített pontos leltárt. 1938/39-ben a Philologiai és Szépészeti Gyűjtemény egybeolvadt a Régiségtárral, s a neve Régiségtár és Szépészeti Gyűjtemény lett. A második világháborúban a múzeum régészeti anyaga nem károsodott. Jelentős esemény volt, hogy 1944-ben megjelent a múzeum első kiadványa, Jakob Károly írása: *Látogatás a Főiskola Régiségtárában*. A háború után a régészeti anyag legjelentősebb gyarapodása 1948. és 1959. években történt. A leltárkönyv azt mutatja, hogy 1948-ban Palágyi Deák Geyza hagyatékából számos régészeti tárgy került a múzeumba. 1959-ben pedig Kirner Bertalan, volt pataki diák gyűjteményét kapta meg a Kollégium, amely értékes régészeti anyagot is tartalmazott. Csonteszközök, kőbalták, őrlőkövek, szakócák, bronzkori tárgyak és a honfoglalás kori leletek kerültek a gyűjteménybe. Ebből az időből gyarapodást jelent a népfőiskolások, teológusok, faluszeminaristák gyűjtéseiből behozott tárgyi anyag is. A 60-as évektől a gyarapodás évente már csak egy-két tárgy. A régészeti anyagól Takács Béla, akkori múzeumigazgató készített leíró kartonokat,

utódja, Újszászy Kálmánné pedig minden tárgyat külön-külön lefényképeztetett és a kartonokat fotókkal látta el. A múzeum jelenleg 1111 db régészeti tárgyat tart nyilván és őriz. A Herman Ottó Múzeum kiadványa e tárgyakat mutatja be, és a közöttük történő eligazodást mindenki számára jelentősen megkönnyíti.

(J. Dankó Katalin – Patay Pál: Régészeti leletek a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben. Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Régészeti Emlékei 2., sorozatszerkesztő: Veres László, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 2000)

A Zempléni Múzsza 2003. évi III. évfolyamának összesített tartalomjegyzéke

Tanulmányok, esszék

- Arday Géza: Cs. Szabó László életművéről (2/36)
 Bertha Zoltán: A nemzettudat létkérdései Illyés Gyula világképében (1/24)
 Dankó Imre: Emlékezés egy tudós lelkipásztorra (1/41)
 Géczi István: Abaúj-Zemplén természeti értékeiről - jelenidőben (2/45)
 Kocsis Rudolf: A tárgy megjelenése a 20. század avantgárde művészetében (3/5)
 Kuti Éva: A nonprofit szektor kialakulása és fejlődésének társadalmi háttere (2/6)
 Lukács László: A karácsonyfa elterjedése Európában és Magyarországon (4/
 Nagy János: A Szent Korona hazatérése (2/40)
 P. Müller Péter: Színház és emlékezet (4/5)
 Pomozi Péter: A Tartui Egyetem és Magyarország. Az ész-t-magyar kulturális kapcsolatok történetéből (3/16)
 Szabadfalvi József: Kísérlet az „új magyar jogfilozófia” megteremtésére (A jogpozitivizmustól a neokantiánizmus meghaladásáig) (4/
 Szabó Károly: Iskolai testnevelés és társadalmi sport. Rendes tanári székfoglaló értekezés, Sárospatak, 1931 (*sajtó alá rendezte és az utószót írta: Takács Ádám*) (3/29)
 Vajda Kornél: Illyés Gyula – kultúránk új évezredében (4/
 Vámosi Katalin: Rákóczi ábrázolások a sárospataki Rákóczi Múzeumban (3/41)
 Takács Ádám: Újszászy Kálmán és a filozófia (1/5)
 Tamás Edit: Népek, nyelvek, vallások a Kárpát-medence északkeleti területein (1/30)
 Zelnik Csaba: A népi Kína az ezredfordulón (2/16)

Művészportré

- Bordás István: Andrásy Kurta János szobrászata (2/51)
 „Egy jó zenész nem vonulhat elefántcsonttoronyba.” Beszélgetés Rolla Jánossal, a Liszt Ferenc Kamarazenekar művészeti vezetőjével (*az interjút készítette: Retkes Attila*) (3/45)
 Novotny Tihamér: Lélekarcú ikonok, vérző Corpusok és kitárt szárnyú angyalok. Szezsélyes merengések és emlékezések Aknay János művészetéről (1/46)
 Pocsainé Eperjesi Eszter: Képzőművészeti alkotások a Sárospataki Református Kol-

légium Múzeumában (3/49)

Somogyi Gábor: Művészi életút Zempléntől a Tátraig. Borúth Andor (1873-1955) festőművész pályája és alkotásai (4/

Szépirodalom

Baba Tahir: Négysorosok (*fordította: Tusnady László*) (3/66)

Borbély Szilárd: A zene szelleme (1/60)

Borbély Szilárd: A Zsidó menyasszony (1/61)

Cseh Károly: Havas vigília (3/67)

Halászi Aladár: Hosszú az út hazáig (4/

Jakab István: Magas kőfal (4/

Katona Kálmán: Szülőföldem (3/77)

Lapis József: Keresztapám (3/73)

Lapis József: Mennyit ér (3/75)

Litván költők versei (*fordította: Cseh Károly*) (3/68)

Nagy György András: Egyedül (1/63)

Nagy György András: Héj (1/62)

Nyírfalvi Károly: Lassú léptekben (1/64)

Nyírfalvi Károly: Régi bútor (1/66)

Merényi Krisztián: Macskák a padláson (1/68)

Merényi Krisztián: Megérkezés (1/67)

Szathmáry Zoltán: Az Idő (4/

Szilágyi László: Fellegekkel érkezem (4/

Tusnady László: Ködbe fúlt álmok (3/55)

Válogatás az „Amit szivedbe rejtesz...” verspályázat díjazott alkotásaiból. Árvai Krisztina, Csupor Márton, Füle Ágnes, Gál Zsuzsanna, Horváth Béla, Pányi Jolán, Puskás Anikó, Sulyok Blanka, Szenes Laura versei (2/57)

Archívum

„Az egyesült Európa magyar nemzetünk nagy reménye.” Habsburg Ottó sárospataki előadása, 1990 (*közzéteszi: Bolvári-Takács Gábor*) (1/69)

Benke Imre: Előadások a harmincas évek Amerikájáról (*bevezette és közzéteszi: Benke György*) (2/67)

Finkey Ferenc: Felhívás a volt pataki diákokhoz, 1916 (*sajtó alá rendezte és az utószót írta: Bolvári-Takács Gábor*) (4/

Pártállam és megyerendezés 1949-1950. Dokumentumok az önálló Zemplén megye megszüntetéséről (*közzéteszi: Bolvári-Takács Gábor*) (3/78)

Szemle

- Balázsi Károly: Élő népfőiskola (2/97)
Baranyai Katalin: Hitvallás és létforma „Sion váraiban” (1/88)
Bolvári-Takács Gábor: Évszázadok tanúsága. Az Acta Patakina újabb kötetei (1/94)
Bolvári-Takács Gábor: Harctéri napló a Don-kanyarból (4/
Bónis Ferenc: Bartók Péter - Bartók Béláról (1/86)
Egey Emese: Dokumentumok a szupplikációról (2/93)
Földy Ferenc: A tanítók tanítója. In memoriam Kődöböcz József (3/97)
Földy Krisztina Lilla: Árpád-házi Szent Erzsébet tisztelete Európában (4/
Grin Igor: Tanulmányok Tokaj történetéből (2/85)
Kiss Endre József: A Széphalom évkönyvről (1/91)
Kiss Endre József: Bojtor István ítéletei (4/
Kováts Dániel: A Kazinczy-kutatás új eredményei (2/82)
Mihalovicsné Lengyel Alojzia: A sátoraljaújhelyi Carolineum története (3/104)
Pinczés István: Szellemidézés (1/83)
Pocsainé Eperjesi Eszter: Búcsú Balassa Ivántól (1/81)
Pocsainé Eperjesi Eszter: Régészeti emlékek a pataki kollégiumi múzeumban (4/
Sipos István: A kisvasút születésnapján (4/
Tamás Edit: Rákóczi-iratok Sárospatakon (3/100)
Ujfalussy József: Mozarttól Bartókig - Bónis Ferenc tanulmánykötete (3/94)
Vámosi Katalin: A Sárospataki Nyári Képzőművészeti Szabadiskola (2/88)
Viga Gyula: Fontos könyv a Tiszáról (4/

Egyéb

- A 2003. évfolyam összesített tartalomjegyzéke (4/
Bolvári-Takács Gábor: Tizedik szám (2/5)
Számunk szerzői (1/97, 2/100, 3/107, 4/
Szerkesztőbizottságunk új tagja bemutatkozik (Takács Ádám) (1/23)

Számunk szerzői

Bolvári-Takács Gábor PhD 1967-ben született Sárospatakon. A Matáv Szimfonikus Zenekar ügyvezető igazgatója, lapunk főszerkesztője.

Földy Krisztina Lilla 1977-ben született Sárospatakon. Magyar szakos bölcseész, jogász.

Halászi Aladár 1940-ben született Szabolcson. Középiskolai tanár, újságíró.

Jakab István 1928-ban született Nagyráskán. A nyelvtudomány kandidátusa, a pozsonyi Komenský Egyetem magyar nyelv és irodalom tanszékének ny. tszv. egyetemi docense, lapunk védnöke.

Kiss Endre József 1951-ben született Jászárokszálláson. Könyvtáros (Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Nagykönyvtára).

Lukács László 1950-ben született Zámolyban. Etnográfus, a néprajztudomány kandidátusa, a Szent István Király Múzeum (Székesfehérvár) osztályvezetője, a Kodolányi János Főiskola egyetemi tanára.

P. Müller Péter 1956-ban született Pécsen. Irodalomtörténész, kritikus, az irodalomtudomány kandidátusa, az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet igazgatója, a Pécsi Tudományegyetem docense.

Pocsainé Eperjesi Eszter 1955-ben született Szilvásváradon. Lelkész, néprajzkutató, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Múzeumának igazgatója.

Sipos István 1962-ben született Sátoraljaújhelyben. A 8KOR Színház zenei rendezője.

Somogyi Gábor 1934-ben született Budapesten. Ny. minisztériumi főtanácsos.

Szabadfalvi József 1961-ben született Debrecenben. Az állam- és jogtudomány kandidátusa, a Debreceni Egyetem és a Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Karainak egyetemi tanára.

Szathmáry Zoltán 1982-ben született Sárospatakon. Egyetemi hallgató.

Szilágyi László 1936-ban született Göncön. Hidasnémetiben élő költő.

Vajda Kornél 1946-ban született Szombathelyen. Könyvtáros.

Viga Gyula 1952-ben született Mátészalkán. Etnográfus, a miskolci Herman Ottó Múzeum igazgatóhelyettese.